

Caert Thresoor

Zinnebeelden op
titelpagina's van
atlassen

Unieke kaart van
de Zijpe ontdekt

Hoe men het beste
naar Sluis kan zeilen

2015 - 1

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 3 Michael Bischoff
Zinnebeelden op titelpagina's van vroegmoderne atlassen
- 13 Gerard van Nes
Unieke kaart van de Zijpe ontdekt in het Noord-Hollands Archief
- 19 Lo van Driel
Hoe men het beste naar Sluis kan zeilen
- 28 Kaartencollecties in Nederland
- 30 Besprekingen
- 31 *Varia Cartographica*
- 34 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

Afbeelding omslag:

Detail: Reinier & Josua Ottens, *Atlas*, Amsterdam na ca. 1725 [1680], inv. Zacharias Webbers (Amsterdam, Rijksmuseum)

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs Marleen Smit, drs Martijn Storms, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Cartografie van de Nederlanden

BURGERSDIJK & NIERMANS

Veiling 34 I
12-13 mei 2015

Boeken op het gebied van natuurlijke historie, (klassieke literatuur), geïllustreerde boeken (o.a. Hartmann Schedel *Buch der Croniken und Geschichten*, 1493), manuscripten, atlassen, reisboeken, etc.

Verder onder meer met de Biblioteca Rostagni dl. II: Klassieke literatuur

Kijkdagen 9-12 mei

www.b-n.nl

Nieuwsteeg 1- 2311 RW Leiden

071-5126381

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

In 1570 publiceerde Abraham Ortelius in Antwerpen zijn 'kaartenboek' *Theatrum Orbis Terrarum*. De titel ervan was een voorstelling van de inhoud: als in een schouwburg wordt de beschrijving van de aarde aan de lezer geopenbaard. De vergelijking met een theater is in de vroegmoderne tijd (ca 1500-1800) een centrale metafoor (op vergelijking berustende beeldspraak) voor de organisatie en verspreiding van kennis, die uitgaat van de gedachte dat een wetenschapsgebied gestructureerd aan het publiek voorgesteld kan worden als een serie opeenvolgende scènes, zoals bij een toneelstuk. Talrijke boeken kregen daarom de titel "Theatrum". Ook bij atlassen blijft de theatermetafoor tot de achttiende eeuw in gebruik, waarvan titels met de woorden toneel, Schauplatz, théâtre, theatre of teatro getuigen.*

Kaarten zijn in eerste instantie bedoeld voor praktisch gebruik, maar daarnaast is vanaf het begin door hun makers rekening gehouden met contemplatieve waarnemers. Zelfs door Ortelius wordt deze gebruiker al de rol van leunstoelreizigers toebedeeld. In zijn woord vooraf schrijft Ortelius: "Nu kunt u veilig door alle landstreken reizen, langs onbekende volkeren, door verre steden, over rivieren en bergen, dalen en zeeën."¹ Het veilige vanuit de leunstoel reizen met de vinger op de kaart wordt steeds vermeld als een belangrijk doel van atlassen. Zo schrijft Joan Blaeu in zijn *Atlas Maior* (Amsterdam 1665) over landkaar-

Dr. M. Bischoff is kunsthistoricus en als conservator verbonden aan het Weserrenaissance-Museum Schloss Brake in Lemgo (Duitsland). Momenteel bereidt hij de internationale tentoonstelling "Weltvermesser - Das Goldene Zeitalter der Kartographie" voor, die van 13 september tot en met 6 december 2015 in Lemgo te zien zal zijn.

Zinnebeelden op titelpagina's van vroegmoderne atlassen

1. Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpen 1579 [1570] (Detmold, Lippische Landesbibliothek)

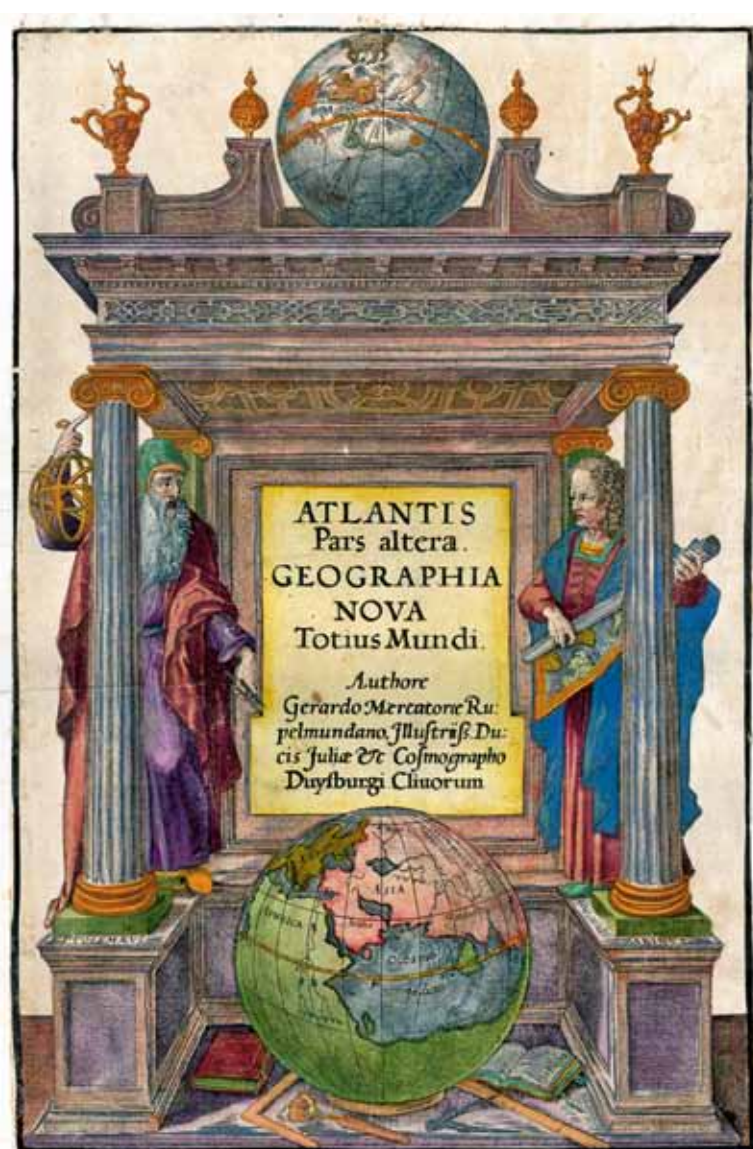
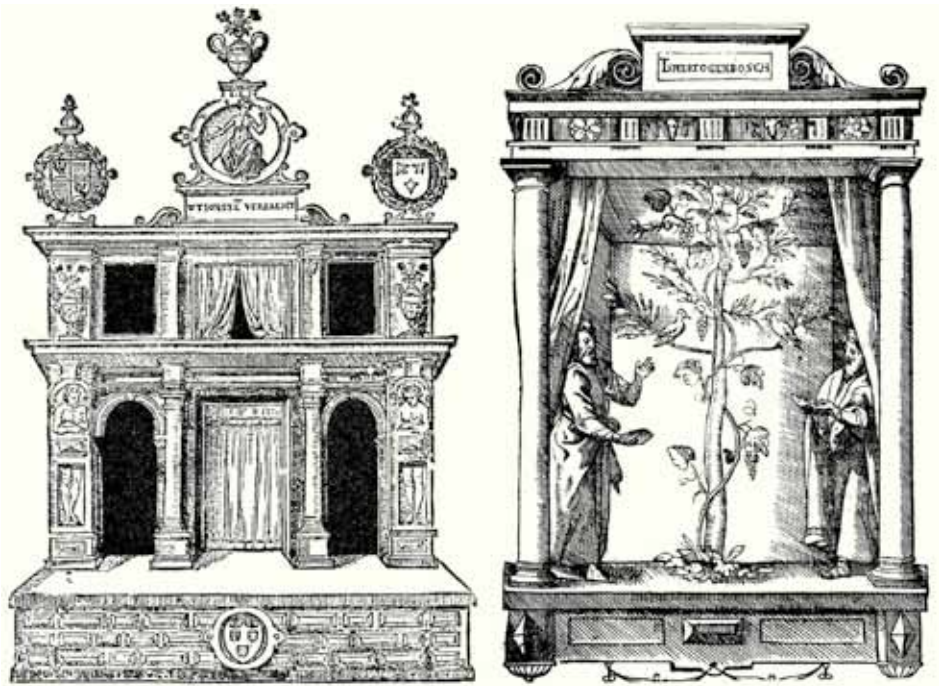
ten: "Hiermee kunnen we thuis met eigen ogen zien wat er zich buiten en ver weg bevindt."²

Zelfs het lofdicht van de dichter Joost van den Vondel in Blaeus *Theatrum Orbis Terrarum* klaagt over de problemen van het echte reizen en stelt dat je je die moeite met deze kaarten kunt besparen.³ Voor wat betreft de aangeboden volgorde van geografische kennis en de rol van de lezer, is de vergelijking met een theater

metaforisch bedoeld. Op de titelpagina's en frontispices (afbeelding tegenover de titelpagina) van atlassen wordt het echter vrijwel altijd letterlijk genomen: de kunstenaar construeerde een op een *skene* – de wand die als achtergronddecor diende in het klassieke theater – gelijkend podium, dat in de volgende 200 jaar bespeeld werd door personen die geografische of abstracte begrippen voorstellen. Men leende daarbij motieven van de ze-

2a en 2b. Voorbeelden van de door Rederijders gebruikte decors., *Spelen van sinne vol scoone moralisacien* [...], Antwerpen 1562

gepoorten van tijdelijke feestdecoraties ofwel direct van toneeldecors. In 1561 vond te Antwerpen een wedstrijd plaats tussen verschillende rederijderskamers. De uitgave van de daarbij gespeelde toneelstukken bevat afbeeldingen van de gebruikte decors, bestaande uit gevels en huisjes (zie afb. 2a). Diezelfde gevels en kleine woningen zijn terug te vinden op de titelbladen van vroege atlassen. Soms zijn ze zelfs direct daaruit overgenomen, zoals blijkt op de titelpagina van Mercators Ptolemaeusuitgave (zie afb. 2b en 3).⁴ De hoofdrolspelers van de antieke geografie – Ptolemaeus en Marinus van Tyrus – staan daarop als toneelspelers achter zuilen, hun hoofden direct onder

3. Gerard Mercator, *Atlas*, Duisburg 1595 [Ptolemaeus-uitgave 1578] (B.L. Ruderman Antique Maps)

4. Jodocus Hondius, *Atlas*, Amsterdam 1606 (Detmold, Lippische Landesbibliothek)

de kapitelen, alsof ze het gebouw van de geografie ondersteunen en daarmee als de basis van de moderne kartografie fungeren.

De twee verdiepingen tellende achterwand van oude theaters is op veel titelbladen te zien. De titelpagina van de Mercator-Hondius atlas⁵ lijkt bijvoorbeeld op het motief van de triomfpoort van de Antwerpse rederijkerskamer uit 1561 (zie afb. 2a en 4). Op het toneel van de Amsterdamse schouwburg van Jacob van Campen uit 1637 zijn ook dergelijke nissen met figuren te zien (zie afb. 5). In het theater en bij tijdelijke voor optochten bedoelde ensceneringen dienden ze voor de behuizing van levende beelden: bij deze zogenaamde 'vertoningen' betreft het stomme voorstellingen van historische, mythologische en bijbelse taferelen. Elke twijfel over de verwijzing naar het theater

wordt weggenomen door titelpagina's die een podium met decor en gordijnen laten zien, zoals in de atlassen van Johannes Janssonius (zie afb. 6).⁶

Op de titelpagina's van atlassen blijkt een vaste serie van naar begrippen of gebieden verwijzende figuren voor te komen, die het universele karakter van de kaarten en de bijbehorende beschrijvingen van de gehele wereld symboliseren. In dit artikel worden de meest voorkomende geografische figuren besproken, geschikt om de inhoud van de atlas te symboliseren en die tevens een uitgebreide selectie van kaarten suggereerden en dan ook dienden als stimulans om de atlas aan te schaffen.

Atlas

De naam Atlas als naam voor een verzameling kaarten in boekvorm duikt voor het eerst op in 1595 als de titel van

Mercators kosmografie (zie afb. 7).⁷

Op het eerste gezicht denkt de lezer aan de Titaan Atlas, de mythologische figuur die de hemel op zijn schouders draagt en die gepersonifieerd wordt door het Atlasgebergte. In antieke kunstwerken wordt hij als een harde werker afgebeeld, krom gebukt onder de last van de hemelbol – met als meest bekende voorbeeld de *Atlante Farnese* (uit de tweede eeuw, Nationaal Archeologisch Museum in Napels). Als drager van het universum, lijkt zijn naam geschikt voor een boek dat de wereld in zich draagt.

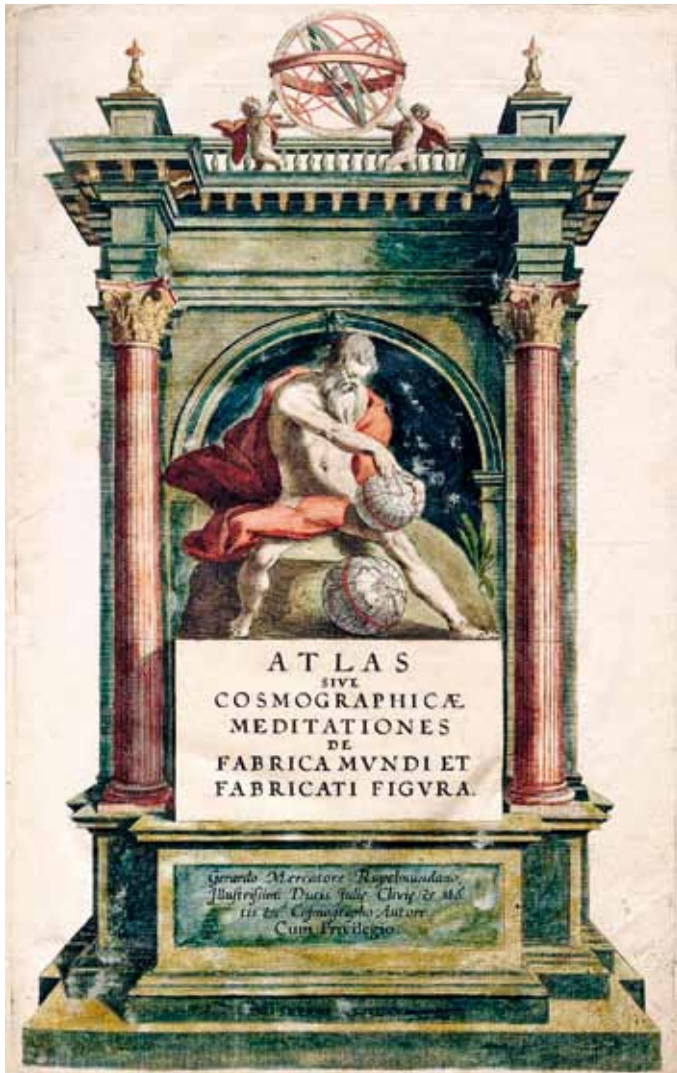
Maar Mercator verklaarde in het voorwoord van de Atlas, dat hij een mythische koning van Mauritië met dezelfde naam bedoelde. Zijn bron was Diodorus van Sicilië, die het volgende over deze koning Atlas schreef: "Hij bezat nauwkeurige kennis van de banen van de planeten en hij was de eerste die de mensen

5. Salomon Savery, *De Amsterdamse Schouwburg van 1637*, Ets, 1658, Detail (Amsterdam, Rijksmuseum)

6. Johannes Janssonius, *Nieuwen Atlas*, Amsterdam 1649 [1641] (Wikimedia Commons)

7. Gerard Mercator, *Atlas*, Duisburg 1595 (Washington, Library of Congress / Wikimedia Commons)

8. William Cuninghame, *The Cosmographical Glasse*, London 1559, fol. 50

onderwees dat ze de hemel als een bol moesten zien. Dat is de reden waarom er gezegd wordt dat de hele wereld op de schouders van Atlas rust.⁸

De eerste grafische weergave daarvan is te vinden op de titelpagina van *The Cosmographical Glasse* van William Cuninghame uit 1559, waar deze koning een armillarium draagt (zie afb. 8).⁹ De voorstelling bevat trouwens ook elementen van de Titaan, doordat de knielende houding van de Atlante Farnese is overgenomen – overigens pas nadat in 1550-55 aan de antieke torso armen en benen waren toegevoegd.¹⁰

De onbekende kunstenaar die Mercators titelpagina tekende, lijkt moeite gehad te hebben om de drager van deze naam niet als een titanische krachtpatser voor te stellen (zie afb. 7).¹¹

Zijn koning Atlas heeft veel weg van de figuren die Michelangelo in de Sixtijnse kapel schilderde. Hij is on-koninklijk

9. Johannes Janssonius, *Atlas Minor*, Amsterdam 1628 (Privécollectie)

10. Philippus Cluverius, *Introductio in in universam geographiam*, Amsterdam 1697 (B.L. Ruderman Antique Maps)

11. Petrus Schenk, *Atlas Contractus*, Amsterdam ca. 1700, inv. Gerard de Lairesse (Privécollectie)

naakt en draagt een woeste baard. Het lijkt alsof hij de hemelbol van zijn schouder heeft genomen om deze nu met een passer te meten. Dat hij niet alleen geïnteresseerd was in de sterren, toont de aardglobe aan zijn voeten. De met artistieke vrijheid weergegeven reus doet denken aan de middeleeuwse opvatting van God de Schepper, die de wereld met perfecte maten schiep, zoals te zien in het beroemde miniatuur uit de *Bible Moralisée* (c.1220/30, Österreichische Nationalbibliothek Wien, Cod. 2554). In Sebastian Brants *Narrenschiff* (Basel 1494) benadrukt de parodie van de goddelijke houding ("erfahrung van alle land") het godslasterlijke, dat de humanistische kritiek de meetkunde toekende. Maar bij Mercator wordt het motief positief gebruikt en wordt de menselijke nieuwsgierigheid gerehabiliteerd.

Waarschijnlijk had Mercator bij zijn keuze van deze naam de Italiaanse titelpagina in

gedachten, die Antonio Lafreri voor zijn *Geografia* (Rome c.1570) gebruikte.¹² Het toont de Titaan Atlas, die evenals de Atlante Farnese weliswaar een globe op zijn schouder draagt, maar in dit geval een aardglobe, die meer geschikt werd geacht voor de landkaarten van de *Geografia*. Al in de *Atlas Minor* (Amsterdam 1607) van Jodocus Hondius is de wetenschappelijke verwijzing van Mercator naar Diodorus verdwenen: de baardige reus heeft opnieuw een globe op zijn schouder – en dit keer evenals bij Lafreri de aardglobe, die de inhoud van het boek beter weergeeft. De maker van de titelpagina van Janssonius' nieuwe editie van de *Atlas Minor* lijkt opnieuw te hebben gelezen wat Mercator echt bedoelde (zie afb. 9): de reus heeft een kroon gekregen. De meest plausibele voorstelling van Mercators Mauritaniër koning is te vinden op de frontispice van de *Inleiding in de geografie* van Philippus Cluverius, in de editie van

1697 door Joannes Wolters te Amsterdam (zie afb. 10). Een koning met mantel en kroon, scepter en sleutel leunt op een hemelbol en dicteert zijn bevindingen aan de personificatie van de geografie.

Tot de achttiende eeuw zien we Atlas als gekromde wereldrager. Mercators humanistische fijnslijperij heeft zich niet doorgezet. Het enige probleem was de hemelglobe, die voor een wereldatlas niet echt geschikt was. Dat werd op verschillende manieren opgelost, zoals het dragen van een armillarium zoals bij Henricus Hondius (Amsterdam 1633) – een compromis tussen hemel- en wereldrager.¹³ Een armillarium is een instrument dat wordt gebruikt om de bewegingen van zon en planeten te verklaren en bevat dus zowel hemel als aarde. Dat idee gaat weliswaar terug op Cuningham, maar aan de ontbrekende kroon en de pose van de Atlante Farnese is te zien dat hier toch de Titaan is bedoeld.

12. Frederick de Wit, *Atlas*, Amsterdam ca.1670 (Eichstätt, Universitätsbibliothek)

Gerard de Laïresse gebruikte een variatie op het antieke model in de titelpagina van de *Atlas Minor* van Nicolaes Visscher II (Amsterdam ca. 1683, model ca. 1668).¹⁴ Zijn *Atlas* is een stenen monument geworden. Hij refereert daarbij aan de Atlasbeelden van Arthur Quellinus I op de westgevel en in de Burgerzaal van het Amsterdamse stadhuis. De Laïresse speelt hier in op het stedelijk zelfbeeld, dat als in een kosmisch frame in de Burgerzaal is ingeklemd tussen de Atlas en de wereld- en hemelkaarten in de vloer. Hoewel ook De Laïresses *Atlas* de hemelbol draagt, wordt deze ongerijmdheid opgelost door een grote aardglobe op de voorgrond. Andere kunstenaars die na Laïresse de Atlasfiguur toepasten, veranderden hem eenvoudig van hemel- naar aardedrager, zoals op de frontispiece van Pieter Mortiers *Atlas Nouveau* (Amsterdam ca. 1690).

Soms wordt ook het Atlasgebergte, als locatie en naamgever van de Atlasfiguur, als thema gebruikt, zoals wanneer hij tussen de rotsen getekend staat of ermee vergroeit lijkt, zoals op de frontispice van Gerard de Laïresse voor de *Atlas Contractus* van Petrus Schenk (model ca. 1680-85) (zie afb. 11).¹⁵ Het schematisch model van de hemelglobe is in de *Atlas Scholasticus* van Johann

David Köhler (Neurenberg 1718) vervangen door de dierenriem.¹⁶

Atlas is het hoofdthema geworden op de titelpagina van de atlas van Frederik de Wit (zie afb. 12). Hier is de figuur aanmerkelijk gemaakt, omdat hij het firmament draagt. Soms wordt gezinspeeld op een deel van de Atlasmythologie waarin hij zijn last tijdelijk aan Hercules overdraagt om voor hem de appels van de Hesperiden te halen. Zo toont de door Caspar Luyken ontworpen frontispice van Homanns atlassen beide figuren die met gebundelde krachten het firmament dragen (zie afb. 13).¹⁷

Bij Hubert Jaillot, in diens *Atlas Nouveau* (Parijs 1692) moet Hercules, herkenbaar aan de leeuwenhuid, alles alleen dragen. De *Hercule François*, de Gallische Hercules, is ontleend aan de iconografie van de Franse koningen van Hendrik IV tot Lodewijk XIV.¹⁸

Continenten

Met de voorstelling van de continenten op het titelblad van het *Theatrum* voerde Ortelius een vernieuwing in (zie afb. 1).¹⁹ Aan de bekende continenten Europa, Azië en Afrika zijn Amerika en Magellanica toegevoegd. Daaruit blijkt dat het tijdperk van de ontdekkingen is aangebroken: er wordt een nieuw wereldbeeld geïntroduceerd dat in de plaats komt van de antieke en middeleeuwse voorstelling van een uit drie delen bestaande wereld.

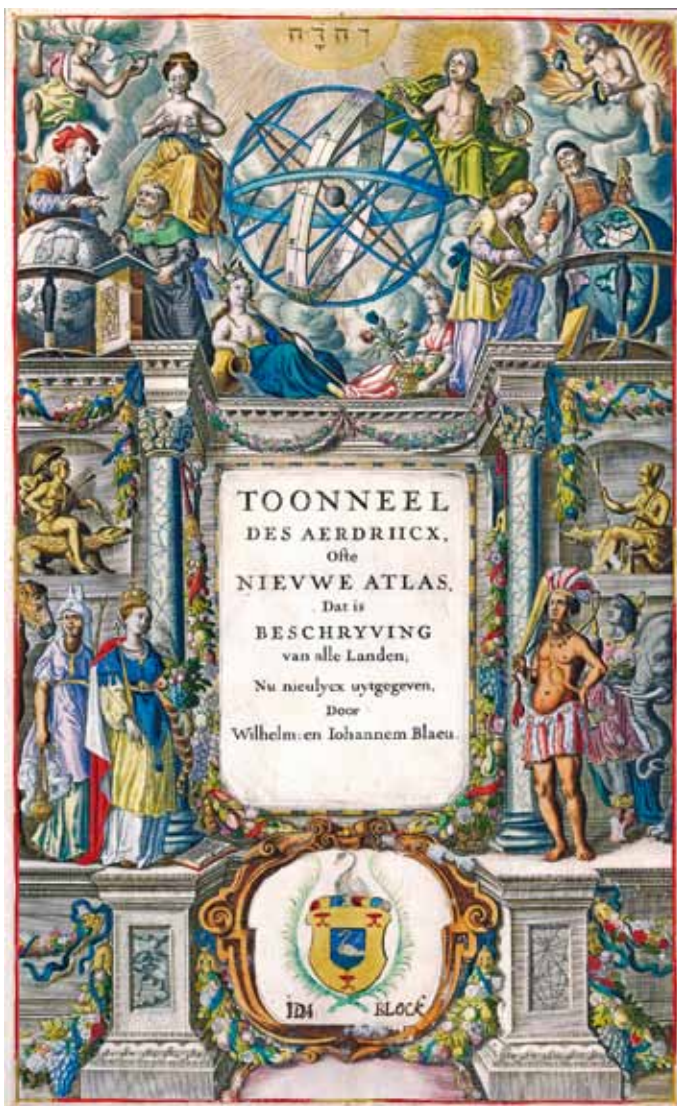
Deze continenten worden weergegeven door vijf vrouwelijke personificaties: Europa troont bovenaan, rijk gekleed en met de heersersattributen kroon, scepter en globe. Als een teken van cultuur en beschaving wordt zij omgeven door een druivenprieel. Een aard- en hemelglobe illustreren haar universele heerschappij. Aan de rechterzijde van Europa, hiërarchisch ondergeschikt, staat Azië met een wierookvat – wierook is haar typische exportproduct naar Europa. Ze is ook prachtig gekleed – een concessie aan het feit dat Azië zeer oude hoogstaande beschavingen kent. Als teken van een voortschrijdende culturele afstand is Afrika, aan de linkerkant van Europa, slechts gekleed in een lendendoek, haar huid is donker. Haar hoofd wordt omringd door de zon – een verwijzing naar het extreme klimaat. In haar hand houdt ze ook een exportproduct: een balsemtak. Amerika hurkt tenslotte onderaan, naakt, alleen met hoofdtooi en tiara, die zinspeelt op de goud- en zilvervoorraden in Peru. Net, pijl en boog, en het afgehakte

13. Johann B. Homann, *Atlas Novus*, Nürnberg 1747 [ca. Caspar Luyken (Privécollectie)]

hoofd van een Europeaan illustreren het barbaarse stadium van haar beschaving. Dit beeld van Amerika komt uit reisverhalen zoals die van Hans Staden, die het kannibalisme van sommige Zuid-Amerikaanse stammen in Europa bekend had gemaakt. Een op een vierkante zuil staande buste met een vuur voor haar borst staat voor Magellanica – in die tijd had men het idee dat het door Magellanes ontdekte Vuurland verbonden was met het grotendeels onontdekte zuidelijke continent. Haar fragmentarische weergave komt overeen met de zeer fragmentarische kennis over dit vijfde continent en wijst er tegelijk op dat de ontdekkingsgeschiedenis van de wereld nog niet voltooid was.

De Antwerpse besnijdenisprocessie uit 1564 kan de inspiratiebron geweest zijn.²⁰ In deze processie werden de vier werelddelen als levende beelden opgevoerd. De wereldwijde handelsbetrekkingen werden

1710], inv.

14. Willem Jansz. Blaeu, *Toonneel des Aerdriecx*, Amsterdam 1658 [1630] (Privécollectie)

15. Matthäus Seutter, *Atlas Novus*, Augsburg ca.1720 (Privécollectie)

daarbij door wierook, zijde, edelstenen en balsem verduidelijkt – waarbij het alleen om in Europa ingevoerde artikelen ging. Met Amerika en Magellanica wordt een accent op de Spaanse ontdekkingen en de onderwerping van de nieuwe wereld gelegd. Dit komt overeen met het feit dat het *Theatrum* aan Filips II van Spanje is opgedragen. De verovering van de wereld wordt gelegitimeerd door Europa, dat zich het hoogste beschavingsniveau toeëigende.

Vanaf circa 1590 tot het begin van de zeventiende eeuw verscheen er in Antwerpen een aantal series prenten van de werelddelen, zoals van Adriaen Collaerts en Julius Goltzius, beide naar Marten de Vos, van Filips Galle naar Marcus Geeraerts en van Crispijn van de Passe. Ze onderscheiden de afbeeldingen van de verschillende werelddelen op basis van hun attributen en vooral van de later gebruikelijke symbolische dieren.

Europa krijgt een harnas, wapens, paarden, beren en stieren; Azië een puntige tulband, kamelen en olifanten; Afrika een parasol, krokodillen, leeuwen en olifanten; Amerika een verentooi, armadillo en papegaai.

De Amsterdamse reeks prenten van werelddelen van Johannes Sadeler naar Dirck Barendsz. (1581) heeft het huiseringwekkende aspect van een mensenetende "Miss America" verloren. Hier verschijnen de onbeschaafde continenten als paradijselijke idyllen. Op atlastitelpagina's komt vanaf de zeventiende eeuw voor Afrika en Amerika ook het beeld van de "nobeles wilde" voor.

Alleen op de titelpagina van de Hondius-Mercator Atlas overleefde Magellanica voor een tijdje, vergezeld door de personificaties van Peruana en Mexicana, dat wil zeggen Zuid- en Noord-Amerika (zie afb. 4).²¹ Al op de titelpagina van Blaeus

Toonneel des Aerdriecx zijn het vijfde en zesde werelddeel slechts weergegeven in een kleurloos nisje (zie afb. 14)²² en verdwijnen later volledig.²³

Het viertal continenten was een succesformule, dat zich uitstekend met de vier seizoenen of de vier elementen liet combineren.

De machtsclaim van Europa was echter wel een altijd aanwezig element dat tot en met de achttiende eeuw gebruikelijk was. Een duidelijk voorbeeld is Europa, tronend op een wereldbol, die neerkijkt op de andere continenten, zoals te zien op de titelpagina's van Matthäus Seutters *Atlas Novus* (zie afb. 15) en *Atlas Minor* (Augsburg 1740-44).

Land en zee

Het model voor een ander standaardthema komt ook van Ortelius: de titelpagina van de tweede editie van zijn *Thesaurus Geographicus* toont Neptunus met zijn

16. Abraham Ortelius, *Thesaurus Geographicus*, Antwerpen 1596 (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus)

drietand en de godin Cybele met haar stedenkroon die als Moeder Aarde geïnterpreteerd moet worden (zie afb. 16). Als personificaties van zee en land zijn beiden een goede verbeelding van het thema van dit naslagwerk zoals dat op de titelpagina vermeld staat: "Omnium totius terrae regionum" – dus de gehele wereld. Rubens had het goddelijke paar rond 1618 aangepast voor de iconografie van de stad Antwerpen (*De vereniging van Aarde en Water (De Schelde en Antwerpen)*): het beeld van een gunstige combinatie van land en zee verwijst in de context van de Noord-Nederlandse blokkade van de Schelde op de fatale gevolgen van de onderbroken zee-handel.²⁴

Via de nagegraveerde kopie door Pieter de Jode vonden Neptunus en Cybele hun weg naar de titelpagina's van atlassen, waarschijnlijk voor het eerste bij Gerard de Lairese (Amsterdam ca. 1670). De Lairese's leerling Zacharias Webber volgt Rubens' model voor de frontispice van de uitgave van *The English Atlas* van Janssonius van Waesbergen en Moses Pitt (1680), vooral bekend door de latere atlassen van Ottens, alleen staat het paar niet bij een waterkruik, maar bij een wereldbol (zie afb. 17). De twee goden onthullen hun geheimen en dicteren deze aan de personificatie van de geografie. Tot de achttiende eeuw vertegenwoordigen zij perfect de inhoud van atlassen met hun land- en zeekaarten.

Mercurius, Minerva, Mars

Een andere universeel symbool voor de inhoud van een atlas zijn de krachten die leiden tot de vermeerdering van de geografische kennis. De frontispice van Gregorius Curieusen *Gedanken von den [...] Land-Charten* (Frankfurt, Leipzig 1713) vat het als volgt samen: "Mars und Mercurius durchziehen See und Landt Und machen uns durch Kunst die gantze Welt bekandt." Oorlog en handel zijn daarom de motor van de kartografische innovatie. Daarnaast is er ook het paar Mars en Minerva: oorlog en kunst als een stuwende kracht – een motief dat onder de formule *arte et marte* sinds de Renaissance de canon van de deugden van een vorst beschrijft: vorsten moeten zowel in de krijgskunst als in kunst en wetenschap schitteren. En het zijn ook deze gebieden, die goede kaarten produceren. Soms worden alle drie goden gecombineerd. De titelpagina van de *Atlas Novus* van Matthäus Seutter toont de meest samenhangend beeldformule (zie afb. 15). Minerva, Mars en Mercurius presenteren elk een kaart – zonder kunst, oorlog en handel geen kartografie!

Geografie

Het zinnebeeld van de geografie is uit twee bronnen ontwikkeld. Aan de ene kant is ze afgeleid uit de astronomie, die sinds de Middeleeuwen als onderdeel van de zeven vrije kunsten als een vrouwelijke figuur met astrolabium, passer of hemelglobe werd voorgesteld. Daarnaast verschijnt ze vaak als een aangepaste Clio, de muze van de geschiedenis, die naast haar pen en schrijfblok ook is uitgerust met landmeetkundige instrumenten (zie afb. 10). Als zodanig noteert zij de geografische kennis die haar wordt geopenbaard door Cybele en Neptunus (zie afb. 11 en 17). Daarmee verbindt de geografie de verschillende iconografische wereldmodellen: door haar komt de ondekke en opgemeten wereld terecht in de atlas, die de lezer in handen houdt. Een andere informant van de geografie is Chronos, Vadertje Tijd – een gevleugelde oude man met zeis en zandloper: met het verlopen van de tijd neemt de geografische kennis toe, zoals is voorgesteld op de frontispice van het eerste deel van het werk van Zacharias Chatelain, *Atlas Historique* (Amsterdam 1705). Op het titelblad dat Marie Thérèse Martinet

17. Reinier & Josua Ottens, *Atlas*, Amsterdam, na ca. 1725 [1680], inv. Zacharias Webbers (Amsterdam, Rijksmuseum)

vervaardigde voor de *Atlas Portatif* van Georges Louis le Rouge wordt de achtergrond van dit idee duidelijk (zie afb. 18): de tijd onthult de geografie, voorgesteld als een jonge vrouw met de attributen van die wetenschap. De inspiratie hiervoor wordt gevormd door een klassiek thema van de iconografie van de Renaissance: de tijd onthult de waarheid – en die is natuurlijk naakt.

Tot slot

In de vroegmoderne periode is er een geografische iconografie gevormd – die afgestemd was op de inhoud van atlassen. De basis van deze iconografie wordt gevormd door universele concepten, betrokken op de wereld en de geografie: Atlas als werelddrager, de bekende wereld als het geheel van continenten of als de som van land en zee, en vervolgens oorlog, handel

en kunst, als de krachten die bijdragen aan de vooruitgang van de geografie, en ten slotte de geografie zelf. Deze laatste is als een aangepaste muze van de geschiedenis verantwoordelijk voor de documentatie van de nieuwe kennis. De mythologische onderwerpen kwamen vaak met een omweg via de contemporaine politieke iconografie op de titelpagina's. Zo moeten de thema's land en zee of de werelddelen worden gezien in het kader van de stedelijke iconografie van Antwerpen. Mars en Minerva komen uit de context van de aan de soeverein toegeschreven deugden. Atlas en de werelddelen weerspiegelen het zelfbewustzijn van de opkomende metropool Amsterdam, zoals dat zich ook manifesteert in de Burgerzaal en op de westelijke gevel van het stadhuis. De interpretatie is vaak flexibel: zo veranderde Atlas van hemeldrager in werelddrager om beter te passen bij de inhoud van een landatlas.

De thema's komen zowel zelfstandig als in combinatie voor, soms zelfs allemaal samen. Een ronduit overmatig hoogtepunt is de titelpagina die Romeyn de Hooghe tekende (zie afb. 19).²⁵ Het toont Atlas, de vier werelddelen, land en zee, handel en oorlog, evenals de personificatie van de geografie. Met de Verlichting verliest de enscenering van geografie als schouwspel zijn betekenis. Als voorbeeld van de weerspiegeling van de wetenschappelijke atlaskartografie kan het titelblad gelden dat Charles Monnet tekende voor de Parijse uitgevers Jean Lattré en Delalain (1762) (zie afb. 20): de oude theaterbühne wordt door twee vrouwen afgedekt. Hun eenvoudige antieke kledij benadrukt het einde van de rijk gekostumeerde personificaties. De zinnebeelden van de werelddelen zijn verleden tijd, hun attributen eindigen als rommel op de zolder. Het enige dat telt is de wetenschappelijke inventaris: de boeken, kaarten en de globe op voorgrond. Het bijvoeglijk naamwoord 'moderne' in de titel lijkt niet alleen te verwijzen naar de actualiteit van de kaarten, maar ook naar het feit dat de barokke retoriek zijn tijd heeft gehad. De term 'atlas' heeft zich van zijn mythologische oorsprong geëmancipeerd tot de thans gebruikelijke boektitel.

Noten

* Uit het Duits vertaald door Peter van der Krogt en Ferjan Ormelting.

1 Vertaling van de Latijnse toelichting bij de titelpagina door Adolphus Mekerchus, in het begin van het *Theatrum Orbis Terrarum*.

18. Georges Louis le Rouge, *Atlas Portatif II*, Paris 1759, inv. Marie Martinet, Detail (Privé-collectie)

2 Citaat naar P.C.J. van der Krogt (ed.), *Atlas Maior of 1665*, Keulen 2010, p. 8.

3 J. van Lennep (ed.), *De werken van J. van den Vondel*, 1630-36, Leiden c.1888, p. 147.

4 Shirley 2009, No. 14.

5 Shirley 2009, No. 27.

6 Shirley 2009, No. 48.

7 Th. Horst, *Die Welt als Buch. Gerhard Mercator und der erste Weltatlas*, Gütersloh, München 2012, blz. 102-104.

8 J.F. Wurm (ed.), *Diodor's von Sicilien historische Bibliothek, Abt. 1*, Stuttgart 1831, p. 334 (Buch 3, 60).

9 S.K. Heninger, *The Cosmographical Glass*, San Marino 1977, blz. 176-179.

10 U. Korn, 'Der Atlas Farnese', in: G. Schweikhart (red.), *Antiquarische Gelehrsamkeit und Bildende Kunst*, Köln 1996, pp. 25-44 (blz. 26 e.v.).

11 Shirley 2009, No. 17A.

12 Shirley 2009, No. 8.

13 Shirley 2009, No. 44.

14 Shirley 2009, No. 61; A. Roy, *Gérard de Lairesse*, Paris 1992, p. 429 (G.28).

15 Roy 1992 (als noot 14), blz. 393 e.v. (D.51).

16 Shirley 2009, No. 81.

17 Shirley 2009, No. 79.

18 L.M. Bryant, *Ritual, Ceremony and the Changing Monarchy in France*, Farnham 2010. – vgl. Shirley 2009, No. 40.

19 Shirley 2009, No. 9 en 1998; Waterschoot 1979; Gillies 1994, blz. 73 e.v.

20 E. van den Boogaart, 'The Empress Europe and her three Sisters', in: *America. Bride of the Sun*, exh. cat. Antwerpen 1992, blz. 121-128 (p. 122).

21 Shirley 2009, No. 27.

22 Shirley 2009, No. 46.

23 Gillies 1994, p. 163.

24 M. Varshavskaya, *Peter Paul Rubens*, Bournemouth 1996, pp. 70-72. Het schilderij behoort tot de collectie van de Hermitage te St. Petersburg.

25 Shirley 2009, No. 72; Ehrensverd 1981, p. 121.

19. Hubert Jaillot, *Atlas François*, Paris 1695 / Pieter Mortier, *Atlas Novum*, Amsterdam ca. 1700, inv. Romeyn de Hooghe (Amsterdam, Rijksmuseum)

20. Jean Latr   & Delalain, *Atlas Moderne*, Paris 1762, inv. Charles Monnet (Priv  collectie)

Literatuur

- Corbett, M. & R. Lightbown. 1979. *The Comely Frontispiece*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Cosgrove, D. 2003. Globalism and Tolerance in Early Modern Geography, in: *Annals of the Association of American Geographers* 93, 2003, 4, pp. 852-870.
- Ehrens  rd, U. 1981. *Decorative illustrations in early maps and atlases*, Nordenski  ld seminar, Helsinki 1981, pp. 117-131.
- Gillies, J. 1994. *Shakespeare and the geography of difference*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shirley, R. 1988. The Decorative Cartographic Title-Page, in: *The Map Collector* 41, 1987, pp. 2-6 en 42, 1988, pp. 10-17.
- Shirley, R. 1989. Symbolism and Art in the Cartographic Title-Page, in: *AB Bookman's weekly* 12.6.1989, pp. 2601-2608.
- Shirley, R. 1996. De Nederlandse bijdrage aan de decoratieve kartografische titelpagina, in: *Caert-Thresoor* 1996, 2, pp. 29-35.
- Shirley, R. 1998. The Title Pages to the *Theatrum* and *Parergon*, in: M. van den Broecke, P. van der Krogt, P. Meurer (eds.), *Abraham Ortelius and the First Atlas*. Houten, 't Goy: HES Publishers. pp. 161-169.

- Shirley, R. 2009. *Courtiers and Cannibals, Angels and Amazons. The Art of the Decorative Cartographic Titlepage*. Houten: Hes & De Graaf.
- Tooley, R.V. 1975. Title Pages. From 16th to 19th Century, in: *Map Collectors' Circle* 107, 1975.
- Waterschoot, W. 1979. The title-page of Ortelius's *Theatrum Orbis Terrarum*, in: *Quaerendo* 9, 1979, pp. 43-68.

Summary:

Icons on title pages of early modern atlases / Michael Bischoff

Starting with Ortelius' *Theatrum*, atlas title pages were adorned with symbols strengthening the author's objective to present his map material, well-structured as in a play, as well as his sources, and highlighting the universal character of the maps with allegories of the continents. Atlas (either as mythical king of Mauretania or as Titan), that carries the terrestrial globe (Earth), was the perfect symbol. The fact that he originally carried the celestial globe was conveniently dropped. To symbolise the continents, ladies were shown on different levels, with different attire, reflecting their status and their degree of civilization.

Another standard theme is the Earth's division in land and sea, as personified by Cybele, guardian goddess of cities, and Neptune, Roman god of the sea; for the atlas would bring both topographical maps and nautical charts. When the scientific character of the atlas products was increasingly highlighted, those forces that especially led to the increase of geographical knowledge were also used as emblems: Mars and Mercury, or Mars and Minerva, or all three of them. For inspiration, geographers would depend on the muses as well, with Clio (combining history with geography) as their particular *inspiratrix*, while the image of Chronos (as time discovers the truth) was frequently added to enhance the quality aspect. These symbols or emblems were combined in different settings on atlas title pages, both reflecting the mercantile metropolises where the atlases were produced and the mighty princes to whom they were dedicated. But in the period of the Enlightenment, the staging of geography as a theatre lost its meaning, and the atlas concept was liberated from its mythological connotations, to be accepted as an ordinary book category.

Het Noord-Hollands Archief in Haarlem bezit een unieke en latere staat van de bekende feestelijke kaart van de Zijpe uit 1600. Deze nieuwe staat is zeer waarschijnlijk in 1620 gemaakt en lijkt op dit moment het enige fysieke exemplaar te zijn. De toestand van de kaart is echter uitermate slecht waardoor de uniekheid ervan tot op heden nooit opgemerkt en beschreven is.

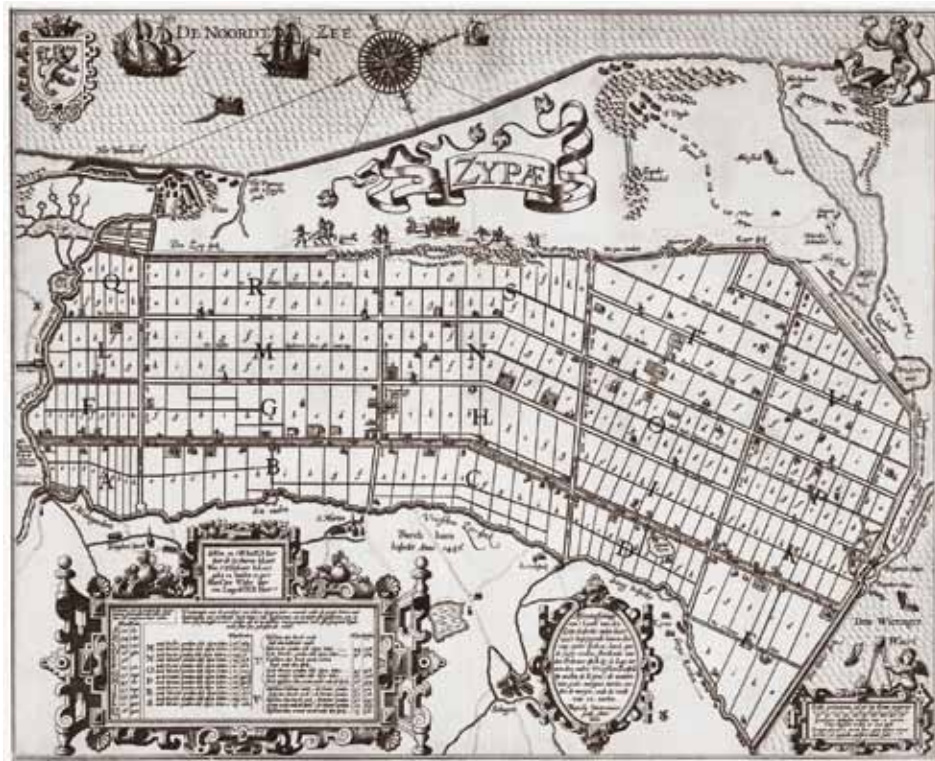
Eerste staat Zijper 1600-kaart

In de periode tot 1600, dus voor de definitieve vierde drooglegging, verschenen er een tiental verschillende kaarten van de Zijpe (gelegen tussen de kustdorpen Petten en Callantsoog) zelf. De meeste daarvan waren manuscriptkaarten, handgetekende kaarten veelal door landmeters zelf gemaakt en die niet via een koperplaat waren vermenigvuldigd en waarvan er dus maar één exemplaar beschikbaar is, veelal met een bepaald functioneel doel. Tot de uiteindelijke drooglegging van de Zijpe in 1597 zijn er slechts enkele gedrukte kaarten van de Zijpe uitgegeven, namelijk de bekende staande kaart van Petrus Nagel uit 1572/1573, de in het zakatlasje *Caert-Tbresoer* vanaf 1598 verschenen (kleine) gedrukte kaart van Petrus Bertius en de (mogelijk in zeer beperkte oplage) gedrukte kaart van net voor 1600,¹ Atlas van Stolck (Atlas van W.L. van Kittensteyn), van dezelfde landmeter, graveur en drukker als de nu te bespreken en in afbeelding 1 getoonde kaart. Deze, in 1600 verschenen, uitbundig versierde en informatieve kaart (58x47cm) van graveur Baptista van Doetecom (Baptista Doetecomius) en opgemeten door Gerrit Dirksz. Langedijk, kan tot de mooist verschenen kaarten van de Zijpe gerekend worden.

Drs. G.J.H. van Nes (1947) was na zijn studie chemische fysica (UvA en RUG), gedurende 25 jaar werkzaam in de automatisering. Na de VUT werkte hij als vrijwilliger bij het Zijper Museum en ontwikkelde een algemeen collectie-beeldbank beheersysteem (ZCBS). Een van zijn hobby's is de historische kartografie van de Zijpe.

Unieke kaart van de Zijpe ontdekt in het Noord-Hollands Archief

1. De door het polderbestuur van de Zijpe uitgegeven fraai vormgegeven en gegraveerde kaart uit 1600. Collectie Zuiderzeemuseum, inventarisnummer 022058.

Waarschijnlijk was het de eerste gedrukte kaartuitgave van het polderbestuur van de Zijpe.²

In de notulen van de Hoofdingelanden van de Zijpe- en Hazepolder van 3 oktober 1599 kan men de opdracht lezen over het drukken van deze kaart:

"De Hooft ingelanden tot Amsterdam werden gecommiteert omme met Cornelis Claesz. tot Amsterdam ofte ander te handelen vant snijden en drukken van de kaerte van de Zijpe, mits dat de Hooft ingelanden in den Hage hem sullen verwerven octroy alles tsij om niet ofte hem gelt toe te geven na discretie."³

Deze kaart geeft van de Zijpe alle percelen met letters aan (A-Y, minus de J en de U), met daarin vele boerenplaatsen, hui-

zen en molens. De kaart is rijk versierd met onder meer het gespiegelde wapen van Holland en een aantal cartouches met tekst waarvan één met het bekende tijdvers (chronogram) en een ander met de vermelding van alle kaveloppervlakten. Daarnaast worden zeer gedetailleerde scheepjes getoond op onder meer *De Noordt Zee* en *Den Wieringer Waert*, het strand wordt bevolkt met een janplezier, ruiters en voetvolk en op en langs de Groote Sloot zien we veel bootjes, hengelaars en passanten. Kortom met alle gedetailleerdheid een kaart van topvakmanschap die pas echt goed tot zijn recht komt als deze (digitaal) zeer vergroot wordt weergegeven.⁴

Van deze schitterende kaart zijn echter slechts een handvol originele exemplaren (niet-ingekleurd) bekend.⁵

2. Foto van de zwaar aangetaste nieuwe staat van de bekende Zijper 1600-kaart.

Tweede staat Zijper 1600-kaart

Bij een bezoek aan het Noord-Hollands Archief in Haarlem,⁶ dit in verband met de voorbereiding in 2006 van een expositie over de kartografie van de Zijpe, kwam ik een foto tegen waarop met moeite een kaart van de Zijpe was te ontdekken (zie afbeelding 2).⁷

De in het depot aanwezige originele kaart (zie afbeelding 3) waarvan destijds de foto was gemaakt, was geplakt op hout, had zeer veel beschadigde en weggevallen plekken en bevatte een laag vernis die in de loop der tijd donkerbruin was gekleurd waardoor er nauwelijks meer wat van de oorspronkelijke kaart te zien was. Op de achterkant stond de

3. De toestand van de tweede staat van de Zijper 1600-kaart, 60.5x48.5 cm. Collectie Noord-Hollands Archief, archiefnummer A492.631.285.007-II.

vermelding: "Genie 's-Gravenhage 1857, blz 248".⁸

De kaart was niet ingelijst doch mogelijke sporen daarvan waren wel te zien.⁹

Daarnaast was in het archief een facsimile van de eerste staat van de kaart aanwezig. De zwaar gehavende kaart had in het archief dezelfde beschrijving als deze facsimile-uitgave. Echter bij een nauwkeurige bestudering van de kaart waren meerdere kaartinhoudelijke wijzigingen te ontdekken ten opzichte van de eerste staat van de Zijper 1600-kaart.¹⁰

In de literatuur komen wel meldingen voor van 'een latere verbeterde kaart', echter zonder verdere informatie.^{11, 12}

Enkele verschillen ten opzichte van de eerste staat

Als men de nauwelijks herkenbare kaart van afbeelding 2 goed bestudeerd, blijkt dat er zeker vier belangrijke kaartinhoudelijke uitbreidingen zijn waar te nemen:

1. De Wieringerwaard is ingepolderd (1611). De cartouche met schaalstok moest daarvoor geheel dan wel gedeeltelijk verdwijnen, doch dit is door de toestand van de kaart niet meer te zien.
2. De Dromerdijk (Droomer; Nieuwe Slaeper; 1614) is ingetekend en *De Lay* ligt droog.
3. De bebouwing is uitgebreider dan op de oorspronkelijke kaart. Zo zijn bijvoorbeeld in polder C duidelijk meer kavels 'bebouwd'. De bebouwing lijkt daarbij meer overeen te komen met die op de bijgewerkte *Agri Zypani* kaart in de *Atlas Maior* van Joan Blaeu uit 1662 dan die op de (*Agri Zypani Nova Descript* gebaseerde) kaarten uit 1617-1650.
4. De belangrijkste uitbreiding is wel dat het dorp Callantsoog (voor het eerst) is ingetekend. Het beeld daarvan is qua kaartbeeld nagenoeg gelijk aan de in 1631 verschenen eerste staat van de vijf-polderkaart met dien verschille dat de tekstuele annotatie op de beschadigde Zijper 1600-kaart, uitgebreider is. Duidelijk is te zien dat ook de Zanddijk (1610; lopend van Callantsoog naar Huisduinen) is bijgetekend.

Koperplaat

In 1609 overleed Cornelis Claesz., de drukker van de eerste staat van de Zijper 1600-kaart. Het jaar daarop werd zijn gehele boedel geveild, inclusief kaarten en koperplaten. In de Zijper polderrekening

van 1612 wordt vermeld:

"noch door dees rendant gecoft en betaalt de coperen plaete van de Sijpe caerte voor twee en dertich ponden en voer XXVI exemplaren drie pondt vijf schellingen".¹³ Zeer waarschijnlijk betreft het hier de koperplaat behorende bij de in dit artikel besproken kaart.

Voor de tweede staat van de Zijper 1600-kaart is dezelfde koperplaat gebruikt doch met diverse aanpassingen. De drukker van deze tweede staat kaart was zeker niet Cornelis Claesz., omdat de aangebrachte wijzigingen op de kaart dateren van na zijn overlijden.

Datering

De verschillende aanvullingen op de kaart doen vermoeden dat de datering van de gewijzigde staat van deze kaart dus na 1614 (aanleg Dromerdijk) moet zijn. In de Zijper polderrekening van 1620 staat vermeld:

"Noch betaelt aen Anthonis Metius landt meeter, de somme van negenendertich ponden ter saecke van't vermeerderen van de Sijpse caertte, mitsgaders [= als ook] eenige andere besogne volgende sijne declaratie daer van sijnde dus hier XXXIX Libra"

In 1716 maken de landmeters Nicolaas Blijdenzin en G. Hengevelt melding van de aangepaste kaart:

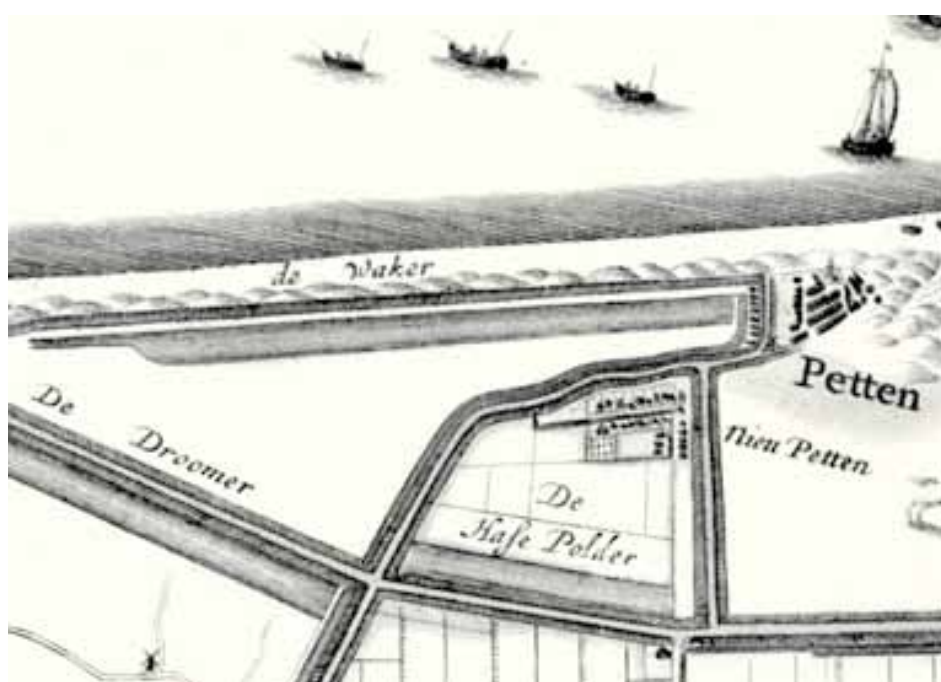
"...Voorts hebben wij nogh met opmerkinge geexamineert sekere oude caarte vande Zijpe door Baptista Doetecomius gemaakt ao. 1600 ende vermedert door Antonius Metius Ingenieur Ao. 1618 welke ook de aanwijzing van het oude Zijpse Dijkstaal op de noorthoek van de voorsz. vogelcooij heeft getrocken sijnde dito caarte aan ons voorgekomen van naukeuriger ende klaarder aantoninge (in dat geval) als alle andere latere caarten die wij van de bedijkinge der gemelte zijpe hebben gesien."¹⁴

Het hergebruik van de koperplaat wordt bevestigd in de Zijper polderrekening over 1620 waarin wordt vermeld:

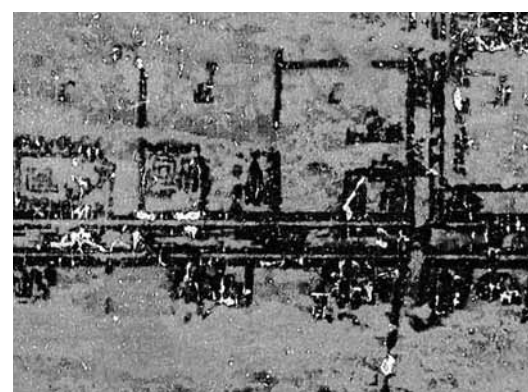
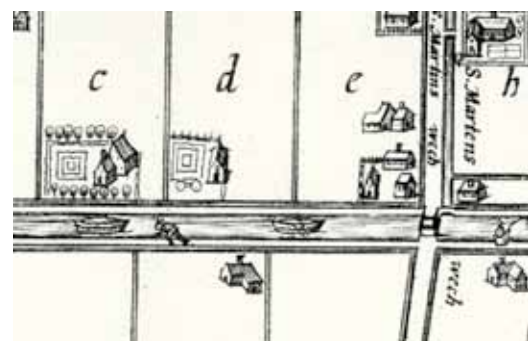
"Noch betaelt aan Willem Jansz. bouckdrucker tot Amsterdam de somma van vier en tachtig ponden derthijen schellingen voor het wt schueren polijsten ende hersnijden van de plaet van de Sypsse

4. Boven: de Wieringerwaard was nog water op de eerste staat. Midden: drooglegging heeft plaatsgevonden op de tweede staat. Onder: de situatie op de vijf-polderkaart vanaf 1631.

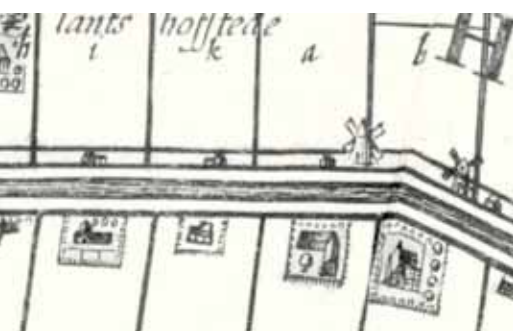
5. Boven: het gebied links van de Hazepolder op de eerste staat. Midden: met de Droemer op de tweede staat. Onder: de Droemer op de Zouman-kaart uit 1665.

6. Boven: uitsnede van de eerste staat van de kaart met de Groote Sloot bij St. Maartensbrug. Midden: het overeenkomstige deel op de tweede staat met duidelijk meer bebouwing. Onder: hetzelfde fragment op de kaart *Agri Zypani Nova Descript* 1662.

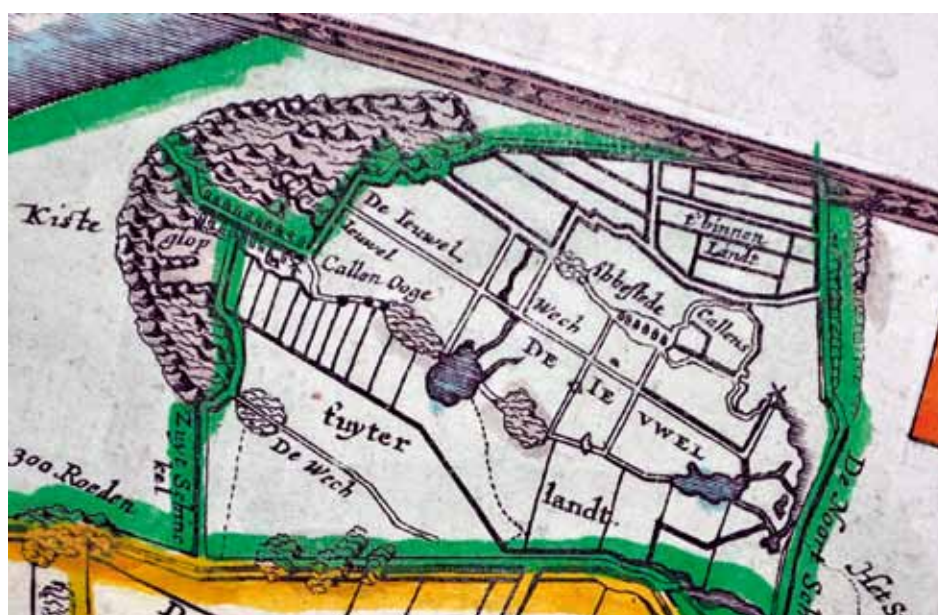
caertte mitsgaders voor diverse caerten op parquement ende papier gedrukt als anders volgende sijne declaratie daar van sijnde dus hier LXXXIII Libra XIII sch.". Of hier met Willem Jansz., de grote Willem Jansz. Blaeu (pas vanaf ca. 1621 gebruikte hij die naam) wordt bedoeld, is niet zeker. Begin zeventiende eeuw werkte er namelijk meerdere drukkers in Amsterdam met de naam Willem Jansz.. Bekend is wel dat Blaeu zowel Claesz. als ook Metius zeer goed kende en Blaeu een van de grote kopers was op de veiling in mei 1610 van de nalatenschap van Cornelis Claesz..^{15, 16}

Het jaartal 1620 (eventueel 1619) zou zodoende aan de tweede staat van de besproken Zijper 1600-kaart toegekend kunnen worden.

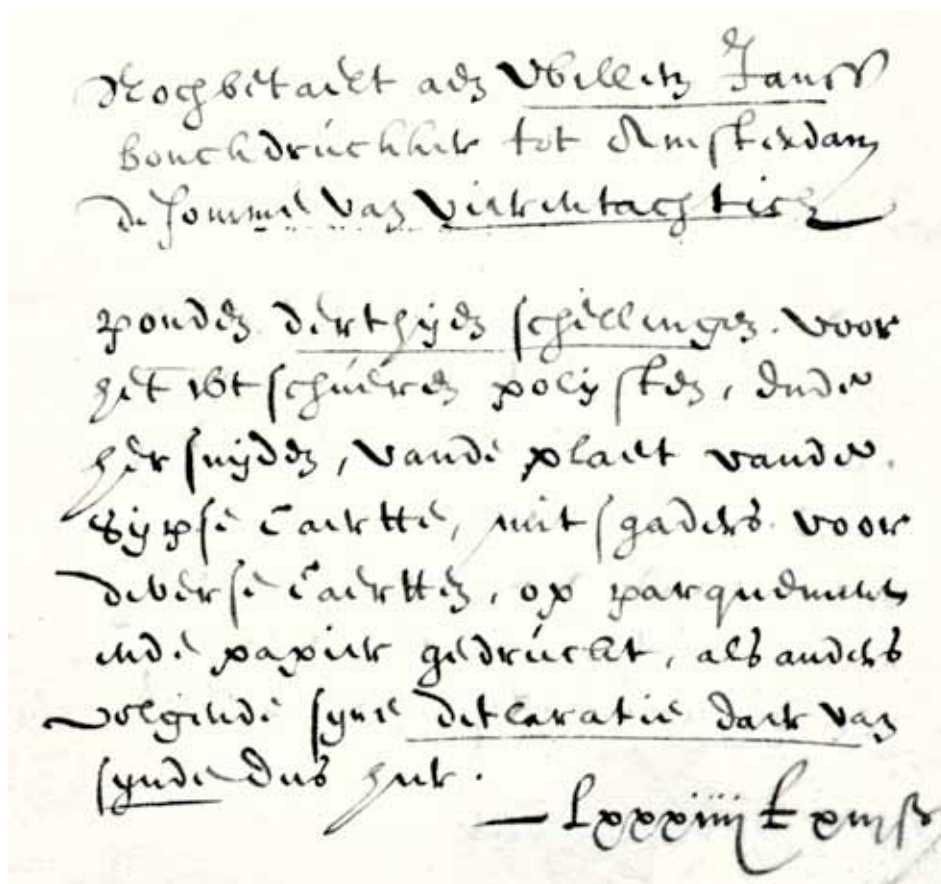

Misschien ligt deze plaat nog ergens opgeborgen om later ontdekt te worden?

De toestand van de beschadigde kaart is zodanig dat restauratie niet lonend is. Gelukkig dat wel enige belangrijke details op de kaart nog zijn waar te nemen wat deze uitgave zeer bijzonder maakt. Er zijn geen verdere afdrucken van deze tweede staat bekend. Mogelijk was de oplage klein waardoor er nauwelijks exemplaren bewaard zijn gebleven. Hopelijk dat er in de toekomst een tweede afdruk van deze kaart nog boven water komt waarmee de bijzondere aanpassingen tussen de eerste en tweede staat verder onderzocht kunnen worden.

34STE JAARGANG 2015 - 1

8. De betaling aan Willem Jansz. in de Zijper polderrekening van 1620.

Noten en literatuur

* Mijn dank is verschuldigd aan Marc Hameleers (Stadsarchief Amsterdam) en Peter van der Krogt (Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam) voor hun zeer waardevolle opmerkingen en suggesties die in dit artikel meegenomen konden worden.

1. Een aantal elementen in deze kaart komt ook voor in de Zijper 1600-kaart. Voor een beschrijving van beide kaarten: Schilder, G. 2003. *Monumenta Cartographica Neerlandica, deel VII*, Canaletto, Alphen aan den Rijn, pp. 446-450.
2. Zie de beschrijving van deze kaart in onder meer: Hameleers, M.M.Th.L., *Bibliografie van Nederlandse Gedrukte Polderkaarten*.
3. Cornelis Claesz. (1551-1609) vestigde zich in 1578 als boekverkoper en boekbinder aan het tegenwoordige Damrak te Amsterdam. Enkele jaren later begon hij ook met het drukken van onder meer kartografie en het uitgeven van atlasen.
4. Deze kaart is in detail te zien via webpagina: www.dezijpe.nl/goto/a1.html
5. Een originele versie van deze kaart is te vinden bij de Universiteitsbibliotheek Amsterdam (Bijzondere Collecties; O.K. 67); Rijksprentenkabinet Amsterdam (Frederik Muller 1074A), identiek aan Rijksmuseum (RP-P-AO-20-7); Zuiderzeemuseum Enkhuizen (nr. 22058; fraaie kwaliteit) en de Universiteitsbibliotheek Leiden (collectie Bodel Nijenhuis, port.31, nr.70).
- De kaart is onder meer opgenomen in: Belonje, J.

(1933), *De Zijpe en Hazepolder*, Uitgave Meijer's Boek- en Handelsdrukkerij, Wormerveer.

6. Met dank voor de gastvrijheid van Hans van Felijs, conservator van het toenmalige Rijksarchief Noord-Holland (RANH).
7. De foto met nummer K5556 was toen te vinden in de publieke ruimte van het Noord-Hollands Archief. Het originele exemplaar was opgeborgen in het depot.
8. Meyboom, P.I.M. 1857. *Lijst van Gedrukte Kaarten, voorhanden in het Archief der Genie van het Ministerie van Oorlog*. – Algemeene Lands-drukkerij, 's Gravenhage, vermeldt op blz. 248 de Zijper 1600-kaart onder port. 7, nr. 21.
9. Donkersloot-De Vrij, Y.M. 1981. vermeldt (zonder het noemen van een andere staat): "ingelijst en op hout geplakt, ernstig beschadigd" in: *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, pp. 67-68.
10. De auteur was juist alert op kaartinhoudelijke aanpassingen in verband met zijn eerdere ontdekking van de 'O-staat' van de zogenaamde 'vijfpolderkaart'.
- Zie: www.dezijpe.nl/goto/a3.html
11. Wieder, F.C. 1918, vermeldt in *Merkwaardigheden der oude cartographie van Noord-Holland*, Tijdschrift KNAG, p. 688: "Latere afdrucken komen meer voor, van de oorspronkelijke ken ik slechts het exemplaar te Amsterdam".
12. Westenberg, J. 1961, vermeldt in *Oude kaarten en de geschiedenis van de kop van Noord-Holland*, N.V. Noord-Hollandse Uitg. Mij., Amsterdam, p. 53:

"Latere afdrucken zijn bijgewerkt en tonen de Dromerdijk van 1614".

13. Een onderzoek op het gebied van historische kartografie in relatie met de Zijper polderrekeningen is gedaan door: Belonje, J. 1986, *Cartografie van de Zijpe*, special Zijper Historie Bladen, 3^e jrg. nr.4, pp.3-17.
- Zie ook: www.dezijpe.nl/goto/a5.html
14. Belonje, J. 1927, *Zeven attestaties van landmeters betreffende de Zijpsche dijken*, in: De Navorscher, jrg. 76, pp. 52+53.
15. Keuning, J. & Donkersloot-De Vrij, Y.M. 1973, *Willem Jansz. Blaeu*, Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam.
16. Netten, D. H. van. 2014, *Koopman in Kennis: de uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)*, Walburg Pers, Zutphen.
17. Koperplaten waren een zeer kostbaar bezit en werden veelal hergebruikt voor nieuwe kaarten. Zodoende zijn (commerciële) koperplaten nauwelijks bewaard gebleven. Zie ook: Hameleers, M.M.Th.L. 1990, *Oude Nederlandse koperplaten met afbeeldingen van kaarten*, in: Antiek, 25.5, pp. 241-249.

Summary:

Unique map of the Zijpe polder discovered in the North Holland Archives / Gerard van Nes

The North Holland Archives located in Haarlem, has a unique and later version of the famous map of the Zijpe (reclamation area near the coastal village of Petten in the northwestern area of The Netherlands).

The first state of this map was issued in the 1600s. The later state was most likely issued in 1620 and seems, at present, to be the only known printed copy. However, its physical condition is extremely poor and, as a result, its uniqueness has never been observed and described until now.

The second state has several major changes including showing that the village Callantsoog can be observed for the first time in detail. The Wieringerwaard has been reclaimed and the 'Dromerdijk', instead of 'De Lay', appears near Petten. In addition, the area with houses is clearly more extensive.

Hopefully a better printed exemplar of this second state of the famous 1600 map will be found in the future for further investigation.

Op 24 december 1866 schreef G. Verdooren uit Aardenburg een briefje aan de vroede vaderen van Sluis. De schrijver was van 1862 tot 1877 notaris in Aardenburg. Bij het opruimen van familiepapier en had hij een tekening van zijn grootvader gevonden, gemaakt tussen 1784 en 1794.

Het was een navigatietekening van het Sluise Gat en die wilde hij aan de gemeente Sluis schenken voor het stadsarchief.

Van het Sluise Gat – de historische benaming voor de vaarweg naar Sluis om vervolgens naar Damme en Brugge te varen – resteert tegenwoordig natuurgebied Het Zwin met een geul. De kaart van de vader van de Aardenburgse notaris maakt het mogelijk de laat-achttiende-eeuwse vaarweg te reconstrueren.

Grootvader Gerrit Verdooren

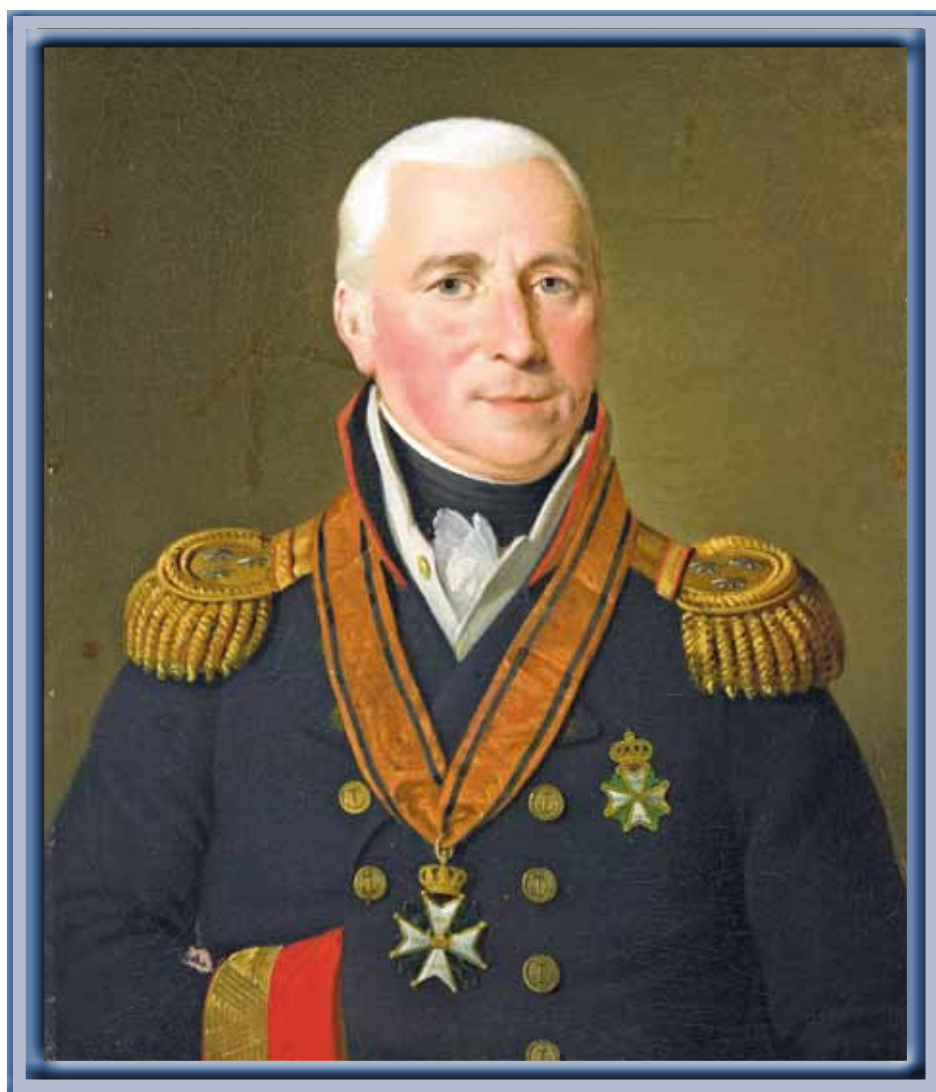
De man die de kaart tekende, de opa van de Aardenburgse notaris, was geboren in Bergen op Zoom op 9 februari 1757. In 1781 trad hij in dienst van de admiraliteit van Zeeland. Het jaar daarop werd hij al luitenant ter zee. Na een korte periode bij de admiraliteit van de Maas, kwam hij weer bij de Admiraliteit van Zeeland terug. Hij deed toen dienst op de Schelde. In die pe-

Dr. L. van Driel (1944) studeerde de Nederlandse taal- en letterkunde en promoveerde in 1988 in de taalwetenschap, en was als taalkundige verbonden aan de lerarenopleiding Nederlands van de Hogeschool Rotterdam. Hij publiceerde o.a. op het gebied van de geschiedenis van het Nederlands, over schoolmeesters en taalkundigen in de negentiende eeuw, en over plaats- en familienamen. In 2003 verscheen zijn biografie van Van Dale, en een novelle *De kwestie-Jobse*. In 2004 publiceerde hij een boekje over het Zeeuws. Hij was onder andere medewerker van de *Provinciale Zeeuwsche Courant*.

Hoe men het beste naar Sluis kan zeilen

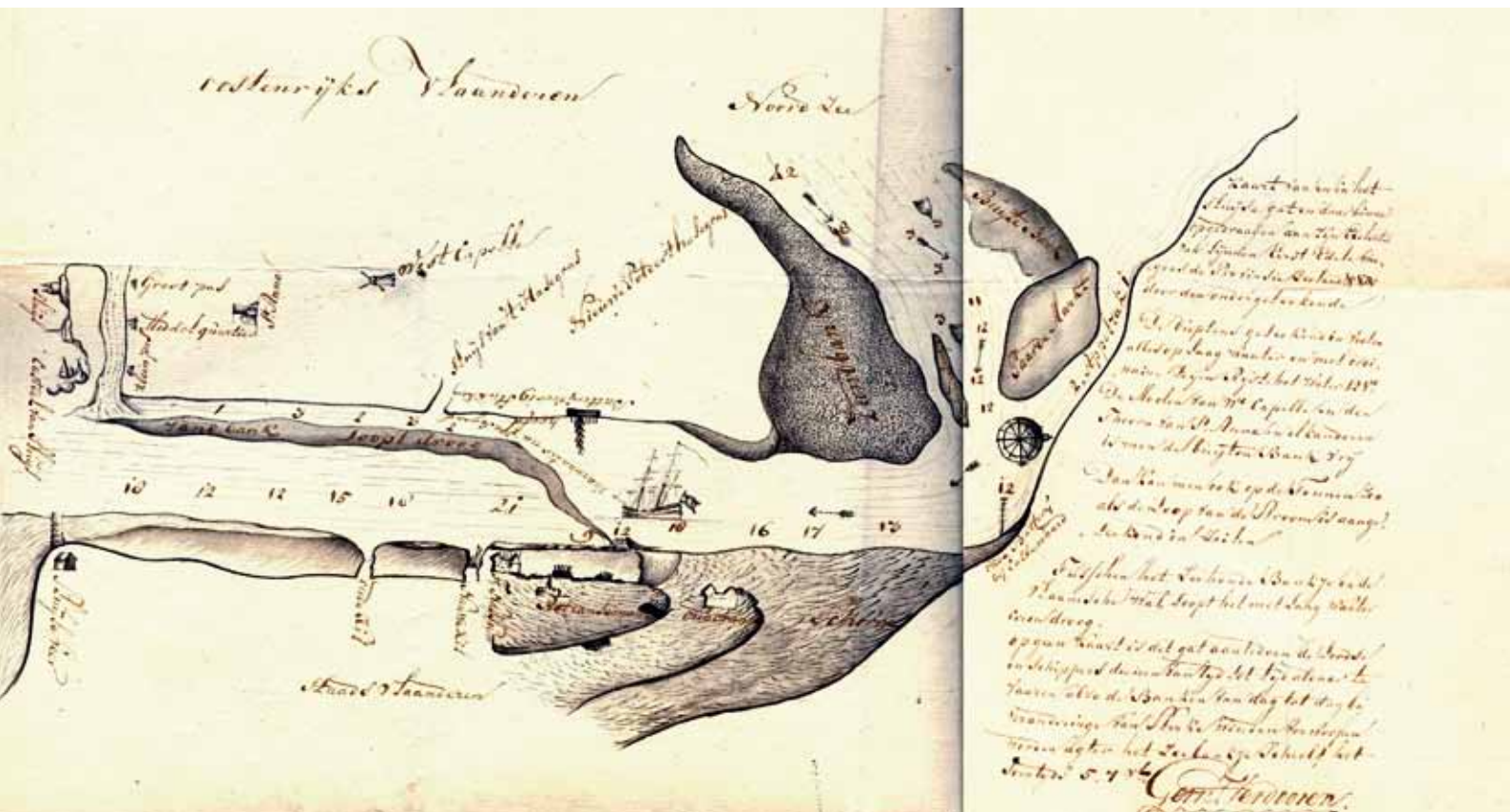
De kaart van het Sluise Gat door Gerrit Verdooren, 1784/94

1. Portret van Gerrit Verdooren (1757-1824), toegeschreven aan Adriaan de Lelie. Collectie Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zeeuws Museum, afbeelding Rijksdienst voor Kunsthistorische Documentatie, IB00012868).

riode waren er grote conflicten met keizer Jozef van Oostenrijk. Een van de geschillen betrof de vrije vaart op de Schelde. Bovendien was de Republiek in oorlog (geweest) met Engeland in de zogenaamde Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). In 1793 werd Gerrit Verdooren bevorderd tot kapitein-luitenant ter zee. Hij was

toen commandant van het eskader dat op de Zeeuwse stromen het gewest tegen een inval der Fransen moest beschermen. Tijdens de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland maakte hij een glanzende carrière door, waarbij hij klom tot de rang van waarnemend schout-bij-nacht en later zelfs tot commandant der zeemacht

2. Manuscriptkaart van Gerrit Verdooren. Gemeentearchief Sluis.

in het noordelijke deel van het land. Toen ons land bij Frankrijk ingelijfd werd, ging hij als schout-bij-nacht in Franse dienst. Na de val van Napoleon en de instelling van het Koninkrijk der Nederlanden werd hij in 1814 bevorderd tot vice-admiraal. In 1815 kreeg hij de hoge onderscheiding 'Commandeur der Militaire Willemsorde'. Aan het eind van dat jaar trok hij zich uit actieve dienst terug en vestigde zich op zijn buitengoed Doorenslust onder Oost-Souburg. Daar overleed hij op 30 oktober 1824. De oude Verdooren was zeer vertrouwd met de Zeeuwse stromen. Interessant is bovendien dat deze Verdooren enige tijd in Sluis heeft gewoond, al is niet duidelijk wanneer dat precies was.¹ Het kan zijn dat Verdooren in Sluis de functie van commissaris van Marine had.

3. Kaerte van Sluys, het Zwin ende de schansen aen wedersyden, kopergravure Claes Jansz. Visscher, 1627. Collectie Zeeuws Archief, Zelandia Illustrata, DI I, inv. nr. 675.

Op deze kaart uit het begin van de zeventiende eeuw is de toegangseucl zonder noemenswaardige hindernissen in zuidwestelijke richting. De ingetekende lijn is de zichtlijn Kerktoeren Sint Anna ter Muiden – molen Westkapelle die Verdooren adviseert bij het aanlopen van de eucl.

Hoe dan ook, de marineman wist wat hij tekende met het kaartje van het Sluise Gat.

Verdoorens toelichting

Bij de tekening van de mond van het Zwin heeft de zeeofficier *en marge* een notitie geschreven. Daardoor wordt de achtergrond van het kaartje wat duidelijker. Er staat geschreven:

"Kaart van en in het Sluijsse gat en daar binne opgedraagen aan Zijn Exelentie van Lijnden Eerst Edele wegens de Provincie Zeeland door den ondergetekende. De dieptens geteekend in voeten alles op Laag Waater en met ordinaire teijen rijst het water 12 vt. De Moolen van Wt. Capelle en den Thoorn van St. Anne in elkanderen is men de buijten Bank vrij. Dan kan men ook op de Tonnen zoo als de Loop van de Stroom is aangeteekend in zeilen.

Tusschen het Zeehonde Bankje en de Vlaamsche Wal loopt het met Laag Water circa droog.

Op geen kaart is dit gat aan te doen de Loodse en Schippers dienen van tijd tot tijd aldaar te vaaren alzo de Banken van dag tot dag bij veranderinge van Sterke Winden verworpen worden agter het zee-bankje scheelt het somtijds 5-7 vt. Gerrit Verdooren."

Met deze manuscriptkaart gaf Verdooren aan hoe je al zeilend op zee het Sluise gat moest naderen en hoe je binnen het Sluise gat moest manoeuvreren. Het Sluise gat was de gewone benaming voor de monding van het Zwin en de geul naar Sluis.

Verdooren had dit kaartje getekend voor Willem Carel Hendrik van Lynden van Blitterswijk (1736-1816), een orangistische edelman, die tijdens de Republiek belangrijke functies in Zeeland had.² In de Provinciale Staten van Zeeland was hij lid van het college van gecommitteerde raden en vertegenwoordiger van de Eerste Edele, dat wil zeggen representant van de stadhouder. Deze Van Lynden was eveneens tweede secretaris van de Admiraliteit van Zeeland.³

Het is natuurlijk verleidelijk om te denken dat via Van Lynden de maritieme inlichtingen van Verdooren een rol hebben gespeeld bij de landsverdediging. Een van de zaken die Verdooren in zijn toelichting vermeldt, is dat de aanduiding van de diepte in voeten is.

We kunnen gemakshalve rekenen met de gebruikelijke 30 centimeter. Dat betekent

4. Topografisch militaire veldminuut, getekend door M.J. Phaff, in ongeveer 1857. Deze minuut geeft de situatie voor en in het Sluise Gat weer ongeveer 80 jaar na het besproken.

Er is ook een zogenaamde nettekening (Nationaal Archief 4.Topo, inv. nr. 8.47 I en II). Tussen de minuut en de nettekening is een interessant verschil: de oude toegangseul is beter getekend naar wat de oude situatie moet zijn geweest, evenals de vele zandbanken (met een tussengeul in de tweedelige Paardemarkt) die op de nettekening als één bank getekend is. Collectie Nationaal Archief 4. Topo, inv. nr. 7.47.1.

dat Verdooren als hij schrijft 'de dieptens geteekend in voeten alles op Laag Waater en met ordinaire teijen rijst het water 12 vt' bedoelt dat hij op zijn kaartje de diepte aan heeft gegeven bij laag water. En dat bij normale vloed ('ordinaire teijen') het water 12 voet, dat wil zeggen 3.60 meter stijgt.

Het naderen van het Sluise Gat

Voor het huidige Zwin, beter gezegd voor de kust van Cadzand tot voorbij Knokke, kan men op een moderne zeekaart verschillende zandbanken herkennen. De bekendste is de Paardemarkt. Op zo'n moderne navigatiekaart zien we wel meer ondiepten en banken in dit kustgebied, maar die hebben geen naam (meer).⁴ In de historische literatuur over het Zwin

wordt over die Paardemarkt gezegd dat deze in de loop van de eeuwen enorm veranderd en vergroot is.⁵

Bij de interpretatie van het kaartje van Verdooren is het nodig een beeld te vormen van de ingang van het Sluise Gat in vroeger dagen. Die haveningang – om die term maar te gebruiken – was naar het westen gericht, zelfs enigszins zuidwestelijk. Men voer destijds dus niet recht op de kust het Zwin in, zoals men wandelend bij de uitwateringsluis van Cadzand of de restanten van de Zwingeel tegenwoordig zou kunnen denken. De kust loopt hier nagenoeg oost-west en de ingang voor de tocht naar Sluis moest destijds, zoals gezegd, vanuit het (zuid) westen onder de kust gevonden worden.

5. *Carte particuliere des environs de Bruges, Ostende, Damme, l'Ecluse, et autres*; Kartenmaterial; sur la copie de Bruxelles chez Eugene Henry Friex, afkomstig uit *Atlas des Pays Bas*, uitgegeven door J. Covens & C. Mortier (Amsterdam, ca. 1745), Collectie Zeeuws Archief, inv. nr. 658.

Binnen de twee ingetekende zichtlijnen ligt de door admiraal Verdooren aanbevolen koers voor de kust van de Oostenrijkse Nederlanden.

Al op de oudste, globale kaarten, evenals op de reconstructies van het ontstaan en ontwikkeling van het Zwin is deze 'bocht naar links' vast te stellen. Op enkele kaarten uit de zestiende en zeventiende is deze 'bocht' van de Zwinmonding bijna gestileerd als een kanaal. De toegangsgeul, afgedekt door de langgerekte 'Paerde Markct' komt tot ver voorbij Knokke, zelfs tot Heist, terwijl men daar het begin van een nieuwe zandbank ziet. Op een andere kaart is te zien dat de schepen ten noorden van Oostende tussen de zandbank 'De Rypt' en de kust hun weg zoeken. Daar staan niet alleen ettelijke vrachtschepen getekend, zelfs enkele wrakken. Een gedetailleerde kaart met zandbanken van het kustgebied Knokke-Cadzand waarop men een idee krijgt van de toegangsweg naar Sluis uit de tijd van Verdooren is er niet. En als er in de negentiende eeuw betrouwbare kaarten van dit

grensgebied gemaakt worden, is Sluis per schip niet of nauwelijks meer bereikbaar. Een militair-topografische kaart uit 1857 geeft een beeld hoe het geheel eruit ziet: voor de kust veel ondieptes en banken, terwijl de geul naar het Zwin zich verlegd en versmald heeft. Wel is op de door M.J. Phaff getekende veldminuut goed te zien dat de bocht naar links nog aanwezig is, hoewel die op de nettekening als drooggevallen strand is getekend.

In de toelichtende tekst van Verdooren is de mededeling over de te varen koers die een schip onder de kust van de Oostenrijkse Nederlanden (het huidige België) moet varen om het Sluise Gat te vinden cruciaal: "De Moolen van Wt. Capelle en de Thoorn van St. Anne in elkanderen is men de Buijten Bank vrij". Op zijn kaart ziet men de molen van Westkapelle en de kerktoeren van Sint Anna ter Muiden. Verbindt men die merktekens met een

lijn die men op zee doortrekt - je ziet trouwens op zijn kaartje nog vaag zijn stippellijn -, dan kan een schip op dat punt naar het Sluise Gat sturen, met aan bakboord de buitenbank - de zandbank die vrijwel op de kop van zijn Paardemarkt ligt. Met andere woorden: een schip dat nog lang niet op de hoogte van het huidige Zeebrugge zeilt, kan zonder al te veel risico tussen de banken voor de kust naar het Sluise Gat varen als de stuurman de molen van Westkapelle in een lijn houdt met de toren van Sint Anna ter Muiden.

Westkapelle in Vlaanderen had verschillende molens.⁶

Eind 1650 zouden er twee molens geweest zijn. Op het einde van de achttiende eeuw, omstreeks 1785, zou een nieuwe molen gebouwd zijn, ten zuiden van het dorp aan de weg naar Sluis.

Op een oude kaart is de positie van die molen te vinden. Op zichzelf maakt het weinig uit welke molen bedoeld is, want de molens van Westkapelle liggen niet ver van elkaar, allemaal in of buiten de dorpskom.

De aanwijzing om de molen van Westkapelle en de kerktoeren van Sint Anna in een lijn te houden levert wel een probleem op: de doorgetrokken lijn komt ten zuiden van Blankenberge, ten noorden van Oostende in de geul die tegenwoordig de 'Grote Rede' heet, tussen de Wenduinebank en de kust.⁷

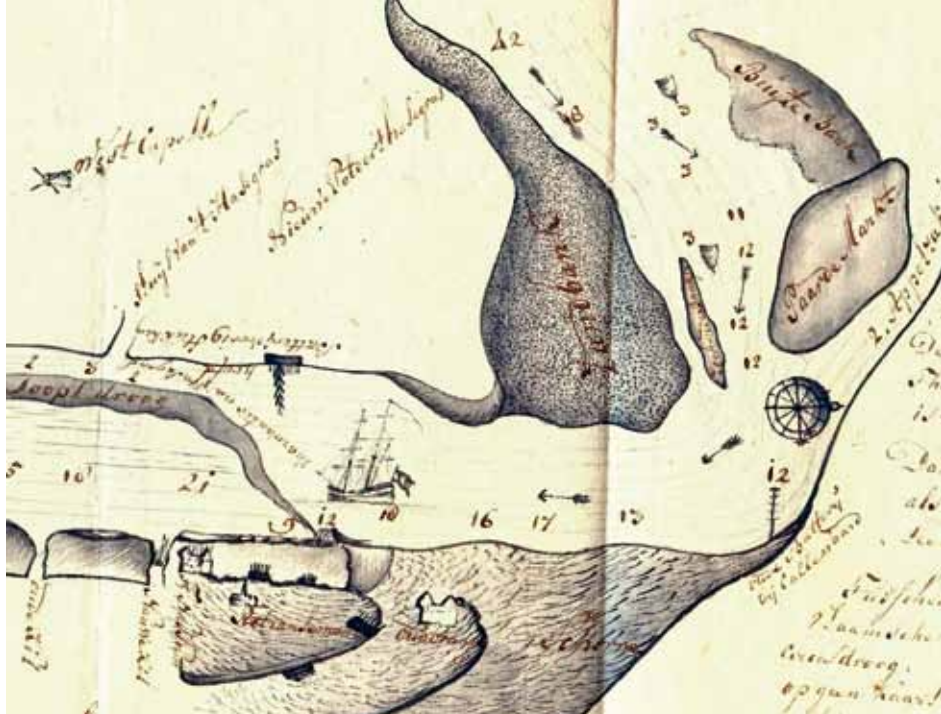
Het probleem is nu dat de schipper die volgens de kaart van Verdooren naar het Sluise Gat vaart kennelijk noordwestelijk van Oostende en noordoostelijk van Nieuwpoort op ongeveer drie kilometer uit de kust deze molen-toren-zichtlijn moet aanhouden. Hij is dan met zijn vaartuig nog zeker dertig kilometer van zijn oriëntatiepunten verwijderd. Waren die merktekens als baken wel te zien? Was die molen van Westkapelle zo duidelijk herkenbaar?

Die vaarweg moest de schipper trouwens niet lang aanhouden: zodra hij met zijn schip tussen de zandbank en de kust was, moest hij, op veilige afstand, de kust volgen en die toren en molen vergeten.

In de monding

Bij het invaren van de monding moet men vrij blijven van de grote Zuidbank en het kleine Zeehondenbankje, aldus marineman Verdooren. Daarna kan de schipper aan bakboord de eerste boei oppikken: voor de Buitenbank heeft Verdooren een tonnenboei getekend, die moet de geul markeren en voor de zandbank waarschuwen. Voor het Zeehondenbankje ligt – voor de schipper aan stuurboord – de tweede boei. Opvallend is dat in deze geul bij laag water volgens Verdooren slechts 3 voet, dus omstreeks een meter, water staat. Dat moet dus (behalve bij halfij of vloed) een tamelijk penibel zeiltochtje geweest zijn.

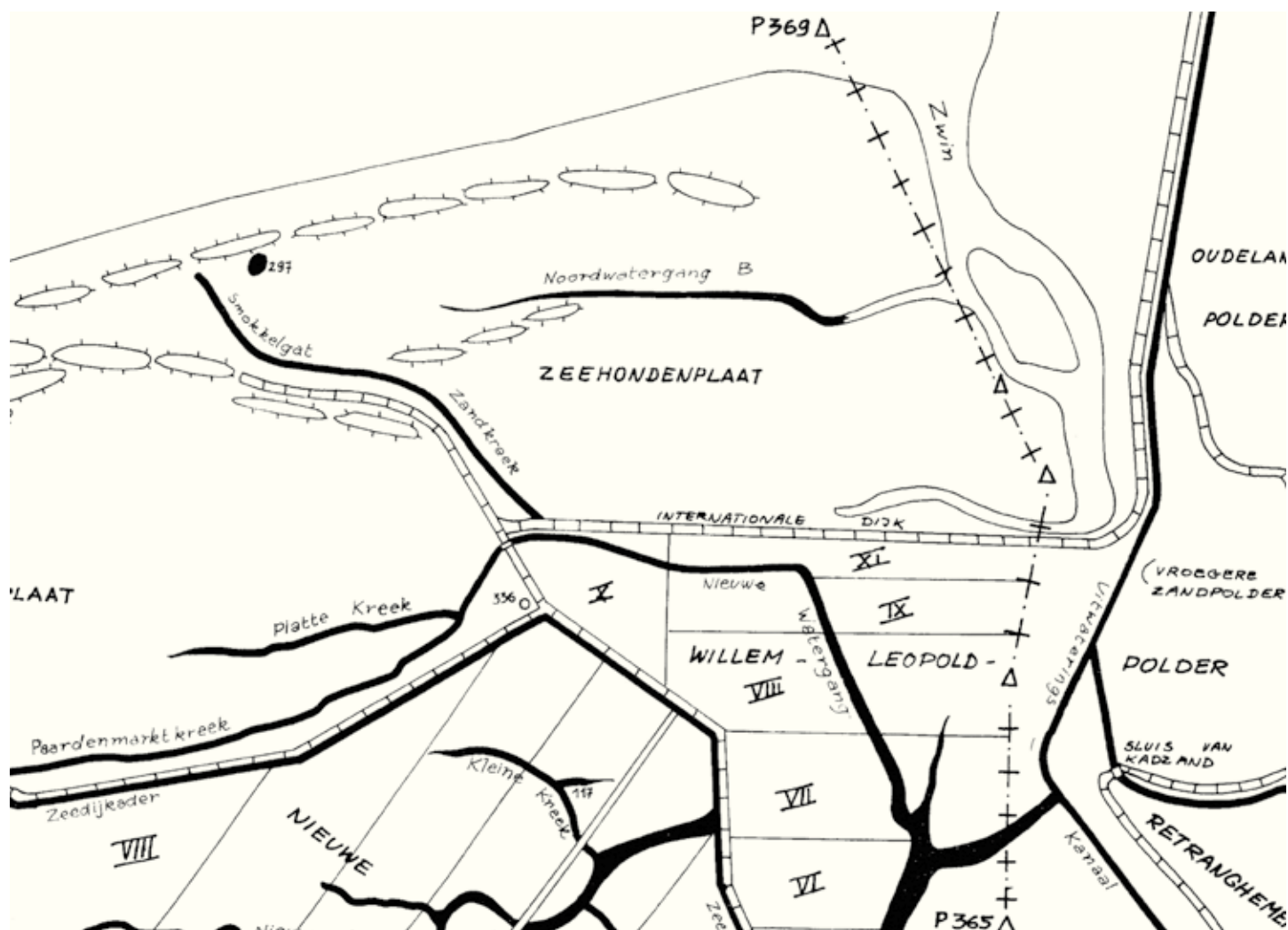
Verdooren tekent aan de noordkant (bij de windroos) een oever van een schorre- of strandgebied. Daaronder een geul die hij de "2^e Appelzak" noemt. Voor zover ik heb kunnen nagaan komt wel de aanduiding "Appelzak" voor maar op geen enkele bestaande kaart of reconstructie van de Zwinmonding vinden we een "tweede Appelzak". Ook is die "buitenbank" voor de Paardemarkt niet te vinden. Dat komt omdat Verdooren hier twee banken tekent die in de loop van de tijd tot een

6. Detail van de manuscriptkaart getekend door Gerrit Verdooren, 1857.

7. Detail van een zeventiende-eeuwse kaart gemaakt voor de polderin-vesteeder Hendrick Thibaut met daarop de Paardemarkt in twee delen ge- scheiden door een geultje. Collectie Zeeuws Archief, inv. nr. 681.

8. Detail van de door M. Coornaert getekende kaart van het Zwingegebied met de huidige geul, de rijksgrens, de internationale dijk en de in het natuurgebied herkende geulen en zandbanken, ontleend aan M. Coornaert, *Knokke & het Zwin* (1974).

grote zandbank zijn opgewassen (opgeslibd) en als geheel als Paardemarkt werden aangeduid. Op verschillende kaarten valt te zien dat de Paardemarkt toen nog door een geultje in twee delen gescheiden was.⁸

Dit onderstreept de dynamiek van deze zandbanken, zodat de benaming Paardemarkt (uiteindelijk) op een uitgestrekte verzameling zandbanken en hoogtes betrekking kan hebben (gehad). Om Verdoorens navigatiekaart nog preciezer te interpreteren biedt het kaart- en toponymisch materiaal dat Coornaert in zijn studie *Knokke en het Zwin* geeft, enkele aanknopingspunten. Ter oriëntatie nemen we Retranchement met de noordelijke en de zuidelijke schans (resp. Oranje en Nassau) als vaste punten, met het vaarwater naar Hazegras, de Hazegraspolder en enkele door Verdooren aangegeven lokale posities. De zandbank die het meest houvast biedt, is het Zeehondenbankje ten zuidwesten van de kompasroos. Op de grote kaart van Coor-

naert vinden we dit terug als "zeehondenplaat" die vandaag de dag valt te situeren ten noorden van de internationale dijk. Deze zandbank is het huidige natuurservaat.

Op de tekening van Verdooren is dit zeehondenbankje ongeveer 500 meter lang (als hij alles redelijk op schaal heeft getekend kunnen we die berekenen op 1:12.500). De scheepvaartgeul tussen die hoogte en de door hem getekende Paardemarkt is nota bene bij een breedte van 150 tot 250 meter bij laag water 12 voet diep, dus ruim drieënhalve meter. De geul tussen het Zeehondenbankje en de Vlaamse wal – op de kaart van Verdooren Zuidbank genoemd – loopt daarentegen bij laag water droog.

Uit de vergelijking met de kaartgegevens van Coornaert volgt de conclusie dat de door Verdooren genoemde buitenbank inderdaad met de Paardemarkt tot een grote zandbank van bijna anderhalve kilometer is opgewassen. Maar nog andere

conclusies dringen zich op. De gehele betonde geul (ten zuiden van Buitenbank en Paardemarkt) is later volledig verzand. Het geheel is geworden dat wat genoemd werd de Zandplaat. De kreek tussen het Zeehondenplaatje en deze zandbank werd Zandkreek genoemd. Deze naam komt voor het eerst in 1853 voor, dus driekwart eeuw nadat Verdooren de vaarweg schetste. De naam Zandplaat duikt in documenten op tussen 1836 en 1856. Coornaert verklaart deze naam uit het feit dat de Paardemarkt in de achttiende eeuw met een laag zand is overstoven, vermoedelijk heeft dit proces na 1810-1820 versneld plaatsgevonden.⁹ Het begin van de Zwinmonding, althans op het kaartje van Verdooren, moet te lokaliseren zijn op een deel van het huidige vogelreservaat, westelijk en noordelijk van de Zeeldijkader.¹⁰ De nog bestaande krekken tussen de duinen en het vogelreservaat zijn restanten van deze toegangsgedul. Interessant daarbij is dat Verdooren voor de diepte dicht

9. Aanval der Belgen op twee Holl[andsche] kanonneerboten bij het Hazegras (tegenover Retranchement in het Sluise Gat). Historisch-Topografische Atlas Zelandia Illustrata, deel III, cat.nr 311.

tegen de wal tot zelfs 42 voet komt (dit zullen de huidige krekens zijn), terwijl de vaargeul bij de tonbakens vervolgens slechts drie voet diep is. Als gevolg van dit proces van verzanding heeft de Zwingeul zich in de negentiende eeuw (ongeveer bij de kompasroos) een nieuwe, kleinere en ondiepe monding gecreëerd.

Voor Retranchement

Nadat de schepen aan het eind van de achttiende eeuw (toen Verdooren zijn kaart tekende) de Zwinmonding zonder averij of stranding waren gepasseerd, gingen zij stuurboord uit tot het fort Oranje bij Retranchement. Daar was een ernstige barrage in de vorm van een grote langgerekte zandbank. De schepen moesten daarom door de smalle geul voor de uitwateringssluys van het Hazegras, waar een schans was. In deze geul stond bij laag water volgens Verdooren slechts een paar voet water. Voor de sluis van het Hazegras (ongetwijfeld door schuring van het daaruit stromende water) was het

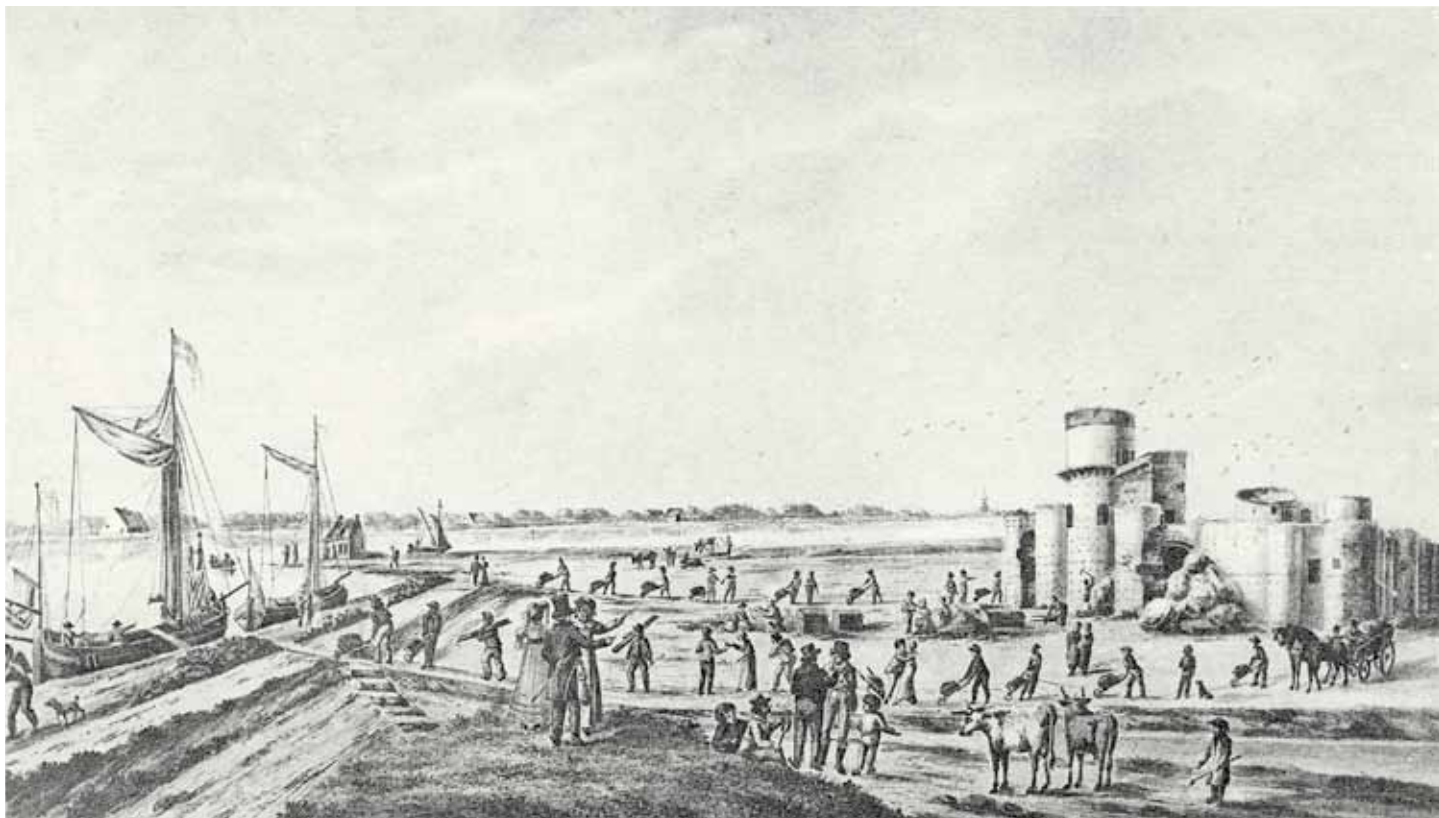
vaarwater een kleine meter diep, maar bij Sluis niet meer dan één voet, dus dertig centimeter. De zandbank voor Retranchement maakte het moeilijk om van het Hazegras naar Retranchement over te varen. Mogelijk kon dat alleen bij zeer hoog water. De geul voor het Hazegras werd door de vissers het Dievegat genoemd. De schets van Verdooren maakt nog iets anders duidelijk.

Begin oktober 1811 maakte Napoleon vanuit Oostende via Sluis naar Breskens een inspectietocht. Bij het Zwin werd hij overgezet door een hoogaars van de visser Johan Christiaan Hennefreund uit Sluis. De visser had bevel gekregen van de commissaris der Marine te Sluis om zijn schip vanaf 1 oktober bij het Hazegras in gereedheid te houden. Anderhalve dag heeft Hennefreund met enkele andere hoogaarzen op die plaats gewacht, tot in de namiddag van 3 oktober 1811 Napoleon arriveerde.

De overvaart vond plaats vanaf het Hazegras tot in het Dievegat, volgens het ver-

haal dat de jonge J.H. van Dale in 1853 uit de mond van de oude visser optekende. De hoogaarzen van Hennefreund, die van zijn oom Jacobus Schilleman en die van Jannes Verhoeve voeren eerst in het Dievegat in de richting van Sluis tot men de punt van de plaat was gepasseerd. Daar draaiden de vissers, om achter de plaat in de richting van de zee te zeilen en vervolgens recht in de kil naar Ter Hofstede. Tijdens de tocht vroeg Napoleon naar de diepte van het Zwin, of het diep genoeg was voor lineschepen en of er een veer ging. Een restant van dit Dievegat kan men heden ten dage nog zien. Het ligt op Belgisch grondgebied bij de zogenaamde Gouvernementsweide tegenover Retranchement. Ook in de Hazegraspolder is de restgeul van het Dievegat nog goed waar te nemen.

Duidelijk is op de kaart van Verdooren te zien dat er ten zuiden van Retranchement twee havenachtige openingen zijn. In de noordelijke, bij het fort Nassau, tekent hij een schip en de naam *Nauwe Kil*, iets

10. Dam bij het Sluise Veer over het Zwin. Collectie auteur.

zuidelijker *Oude Kil*. Deze natuurlijke haventjes bij Ter Hofstede zijn te lokaliseren bij de plaats waar nu de Killedijk bij de Zeedijk komt.

Tijdens de Belgische opstand is er op 7 augustus 1831 een confrontatie geweest tussen twee Nederlandse kanonneerbotten en een regiment Belgen bij het Hazegrasfort. Bij dat gevecht is een van de Nederlandse schepen vastgelopen. Je kunt je die situatie in de smalle geul goed voorstellen.

Naar Sluis

Bij het uitgaan van het Dievegat nadert Verdooren al zeilend Sluis. We zien aan de onderkant van zijn kaart het Sluise Veer. Duidelijk zien we dat er een veerdam is aangelegd over de schorren, omdat vanzelfsprekend anders de veerman het grootste gedeelte van de dag niet zou kunnen meren. Ook staat er een veerhuis. Helaas tekent Verdooren geen aanlegsteiger- of dam aan de Sluise kant. Daar moeten we het doen met een tekening van het kasteel.

De geul voor de stad moet de haven zijn. Er is geen diepte aangegeven en onduidelijk is waarom Verdooren de havengeul gearceerd heeft: was die nauwelijks meer voor schepen toegankelijk? Het valt niet uit te sluiten, want bij het eind van het

Dievegat en voor de havengeul lijken er wel barrières te zijn getekend. De diepte van de geul voor de haven was immers bij laag water op sommige plaatsen één voet.

Op kaarten die de kapitein Sabron in de negentiende eeuw heeft getekend van de aanval van de Fransen op Sluis in 1794 kunnen we de havensituatie van Sluis goed waarnemen, helaas ook zonder geulen, zandbanken en diepteaanduidingen.

Op zichzelf is dat wel begrijpelijk, want het was een aanval over land. Toch is er een intrigerende vraag. De commandant van Sluis, Van der Duijn, die de stad niet wilde overgeven aan de Fransen heeft toen gehoopt dat er een Staats of een Engels eskader over het Zwin Sluis en zijn verdedigers te hulp zou komen. Dat was echter politiek bij voorbaat ijdele hoop. Het zou interessant zijn geweest om uit de beschikbare kaarten de maritieme mogelijkheden van zo'n hulpeskader voor Sluis te kunnen aflezen: konden die oorlogsschepen eigenlijk nog wel het Zwin op naar Sluis?

Slot

Verdooren merkte in zijn toelichting op dat het aanlopen van het Sluise Gat een lastige onderneming was. Hij schreef: "op geen kaart is dit gat aan te doen de

Loodse en Schippers dienen van tijd tot tijd aldaar te vaaren alzo de Banken van dag tot dag bij veranderinge van Sterke Winden verworpen worden agter het zeebankje scheelt het somtijds 5-7 vt." Met andere woorden: er is geen betrouwbare navigatiekaart voor het Sluise Gat. De loodsen en schippers moeten daar maar dikwijls varen, want de banken kunnen van dag tot dag door de sterke wind zich behoorlijk verleggen. Achter het Zeehondenbankje kan de diepte dan wel vijf tot zeven voet variëren.

Het is bekend dat er al in de middeleeuwen een loodsdienst was voor de toegang tot het Zwin. Vissers verhuurden zich via de overheid contractueel als loods. Zo lagen ze soms met hun kleine vissersboten enkele dagen op de Noordzee, tot zelfs bij Duinkerken toe, om op een konvooi voor Sluis, Damme of Brugge te wachten. De vaarroute naar Sluis is kennelijk altijd een weg met hindernissen geweest.

Noten

1 Kuperus, D.F.C. 2008: 'Vice-admiraal Gerrit Verdooren (1757-1824). Enige gedenkwaardigheden uit het marineleven van vice-admiraal Gerrit Verdooren cmwo (...)', in: *Mars et Historia*, jrg. 42, nr. 3/4 (juli/december 2008), pp. 28-37. Vergelijk ook: Kuperus, D.F.C. 'Gerrit Verdooren (1757-1824). Enige bijzonderheden over 'Gerrit Verdooren cmwo, in leven Heer van Asperen, vice-admiraal in

dienst van Z.M. de Koning de Nederlanden', in: *Gens Nostra*, jrg. 63, nr. 2, febr. 2008, pp. 61-71.

2 Bas, F. de. 1893. *Brieven van Prins Willem V aan Baron van Lijnden van Blitterswijk, representant van den Eerste Edele van Zeeland*. (...). 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

3 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl. III, p. 801.

4 Vergelijk de moderne navigatiekaart 1801.2 (Noordzeekust – Oostende tot Westkapelle) van de Hydrografische Dienst van de marine.

5 In Paardemarkt is *markt* oorspronkelijk *mark* of *merk*. Het woord (in de betekenis van merkteken of ruimte) komt onder andere voor in combinatie met vloed: vloeiwerk, vloedmerk. Dat woord duidt aan het strandgebied tussen de waterlijn en de vloedlijn. Aan het strand werd gevisst met staaknetten, maar ook met sleepnetten die door paarden werden getrokken, als de zandplaat of schor daarvoor geschikt en bereikbaar was. Vandaar de naam Paardemarkt.

6 Coornaert, M. 1985. *Westkapelle en Ramskapelle. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Westkapelle en Ramskapelle* (...). Tiel 1981. Vergelijk ook: Coornaert, M. 1985. 'Een overzicht van de molens in het Noordvrije', in: *Liber Amicorum René De Keyser* (Geschied- en Heemkundige Kring Sint-Guthago), 1985, pp. 43-78.

7 Op kaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw heet de zandbank 'de Rypt'.

8 Bijvoorbeeld op een zeventiende-eeuwse kaart die voor de polderinvesteerder Hendrick Thibaut is gemaakt; vergelijk Immerseel, Ronald van. 2010. "Zijn deugd schittert na zijn dood". Een biografische schets van de Middelburgse regent Hendrick Thibaut (1604-1667). in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 19 (2010), afl. 3, pp. 95-105.

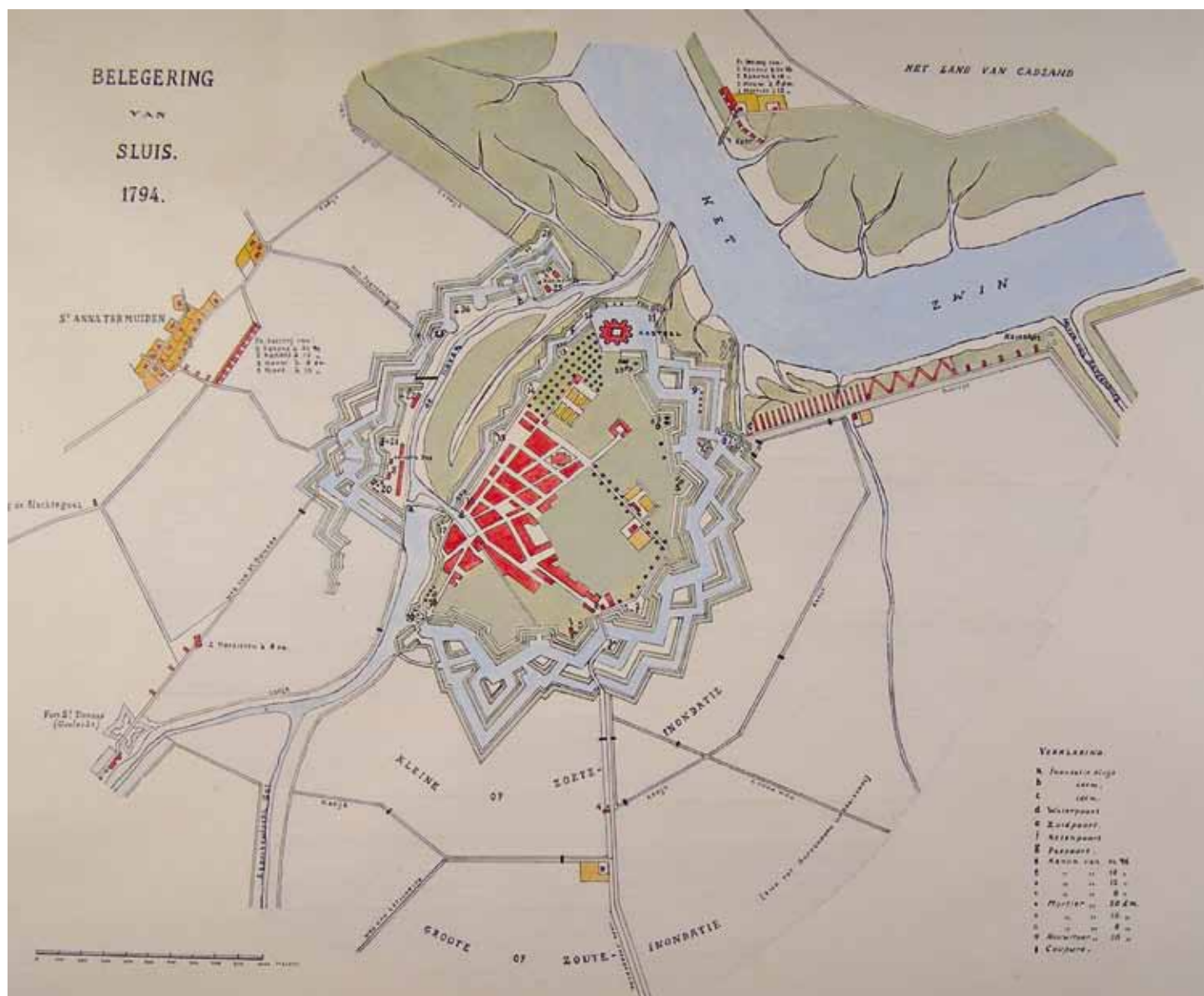
9 Coornaert, M. 1974. *Knokke en het Zwin. De geschiedenis, de topografie en toponymie van Knokke met een studie over de Zwindelta*. Tienen 1974, p. 422.

10 Met *zeedijkader* wordt bedoeld de dijkgracht van de Nieuwe Hazegraspolder. Deze ader (West-Vlaams voor waterloop) mondt uit bij de Sluisvliet.

Summary:

The best way to sail to Sluis / Lo van Driel

For ages the Zwin was the waterway from the North Sea to Sluis, Damme and Bruges, until the ships became bigger and the Zwin got silted up. In the course of time it became more and more difficult to reach Sluis by sea: by the end of the Middle Ages it was nearly impossible for cargo boats. We have no knowledge of navigation charts from that period, nor from the seventeenth and eighteenth centuries. The discovery in the Sluis town archives of a chart of the Sluise Gat (Zwin), made by vice-admiral Gerrit Verdooren (1757-1824), contains detailed instructions on how to sail from the Austrian Netherlands (nowadays Belgian) coast to Sluis in the 18th century, just before the Napoleonic Wars.

11. Kaart van de Franse aanval op Sluis in 1794, getekend door F.H.A. Sabron, (uit de 2 portefeuilles kaarten bij: *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. Breda: Koninklijke Militaire Academie 1892-1893.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Koninklijke Bibliotheek

Lia de Boer en Marieke van Delft

Adres en contactgegevens:

Bezoekadres: Prins Willem-Alexanderhof 5, 2595 BE Den Haag

Postadres: Postbus 90407, 2509 LK Den Haag

Website: www.kb.nl

Telefoon: 070-3140911

Contact: www.kb.nl/contact

1. Leeszalen en uitleenbalie KB

Toegankelijkheid

De kartografie-collectie van de KB is ontsloten via de online publiekscatalogus (OPC) via WorldCatLocal, waarin in één keer alle gedrukte en digitale catalogi van de KB doorzocht kunnen worden, en via Delpher, waarin miljoenen full-tekst pagina's boeken, tijdschriften en kranten te vinden zijn. Kaarten en atlassen zijn alleen in de leeszalen in te zien; ze kunnen niet mee naar huis genomen worden. Boeken op het gebied van kartografie zijn beperkt uitleenbaar mits ze niet uitgegeven zijn in Nederland, of handelen over Nederland, of op één van de leeszalen zijn geplaatst. Er staan een 150-tal kartografische naslagwerken en zo'n 450 topografische, nationale, thematische en regionale (landen) atlassen in open opstelling op de Algemene Leesaal en de Leesaal van Nederland. Losse kaarten, boeken en atlassen van voor 1800 zijn alleen in de leesaal van de Bijzondere Collecties raadpleegbaar.

Omvang

Tot 1880 telde de collectie kartografie ongeveer 2.500 kaarten, waaronder 3 portolanen op perkament, ongeveer 350 Nederlandse en 100 buitenlandse atlassen en 4 manuscriptatlanten. Van 1880-1945 kwamen zo'n 1.000 kaarten en enkele honderden atlanten binnen. Na 1945 meer dan 9.000 kaarten, 10.000 (stads)platte-

gronden, 280 stokkaarten, 2.000 atlanten, waaronder ook diverse facsimile's, en zo'n 60 globes. Verder zijn in de boeken en tijdschriften van de KB-collectie een onbekend aantal kaarten te vinden.

Profiel

De oorsprong van de kartografie-collectie van de KB ligt in de stadhoudelijke bibliotheek van Willem V (1748-1806), waarin diverse kaarten en atlanten te vinden waren, zoals de stedenatlas van Joan Blaeu uit 1649 met daarin diverse plattegronden, vestingskaarten en oorlogstabletten (KW 395 B 14 [2]). Ook de Latijnse editie van de grootste wereldatlas ooit gepubliceerd, de 11-delige beroemde *Atlas Major* van Blaeu uit 1662 (KW 1046 B 1-11), komt hoogstwaarschijnlijk uit zijn verzameling. Tijdens de Bataafse Republiek werd de bibliotheek van de naar Engeland uitgeweken stadhouder in 1798, tezamen met de boekerijen van een paar opgeheven staatscolleges omgezet in een Nationale Bibliotheek van Nederland. Van koning Lodewijk Napoleon (1806-1810) ontving de bibliotheek later het predicaat "Koninklijk". In 1807 werd de kartografie-collectie flink uitgebreid met ±10.000 kaarten en atlanten uit de verzameling van Mr. Joost Romswinkel, maar de kaarten moesten helaas in 1858 op last van de regering bijna allemaal aan het Departement van Oorlog worden afgestaan. Later zijn deze

grotendeels in het Nationaal Archief terechtgekomen. Gelukkig bleven de kostbare manuscriptkaarten en de atlanten in de KB achter, waaronder de *Dauphin atlas* (KW 129 A 24), een manuscript zeeatlas uit Frankrijk van 1538 opgedragen aan de Dauphin, de latere Franse koning Hendrik II (1547-1559).

In 1887 ontving de KB uit de nalatenschap van P.J.B.C. Robidé van der Aa een verzameling kaarten en atlanten, waaronder fraaie volledig ingekleurde zeventiende- en achttiende-eeuwse exemplaren van de *Germania inferior* van Nicolaes Visscher (KW 395 A 7) en de *Nieuwe atlas* van Guillaume Sanson (KW 1792 A 16-18), als ook de negendelige *Groote atlas* van 1664 van Joan Blaeu (KW 1050 B 5-13). Ook de *Atlas* uit 1633 van Mercator en Hondius (KW 223 A 23-24) is een van de hoogtepunten uit deze collectie.

De vierdelige in verguld perkament gebonden *Atlas van der Hagen* (KW 1049 B 10-13) stamt ook uit deze erfenis. De toenmalige bibliothecaris M.F.A.G. Campbell noemde dit het meest bijzondere stuk van het legaat. De factise-atlas bevat meer dan 400 kaarten en prenten van verschillend formaat, gemaakt door onder andere Blaeu, Visscher, De Wit, Janssonius en Romeyn de Hooghe en is prachtig door Dirck Jansz van Santen met de hand ingekleurd. De kaarten werden eind zeventiende eeuw verzameld door

de Amsterdams koopman Dirk van der Hagen. Deze atlas is door de KB gedigitaliseerd en in *Het Gebeugen van Nederland* te raadplegen (zie beneden). Sinds die tijd is de oude kartografie-collectie van de KB geleidelijk gegroeid door aankoop en geschenken. Noemenswaardig zijn in dit verband de twee meest recente aanwinsten van de collectie: In 2010 verwierf de KB een prachtig ingekleurd exemplaar van de eerste editie van de stedenatlas van Frederick de Wit uit 1698 (KW 1046 B 16), waarvan tot dan toe nog maar vier exemplaren bekend waren, met plattegronden van de belangrijkste (151) steden in Nederland en België. In 2012 werd hiervan door uitgeverij Lannoo een facsimile gemaakt met een inleiding door Marieke van Delft en Peter van der Krogt.

In 2013 werd *Theatre, oft Toonneel des aerdt-bodems* van Abraham Ortelius (Antwerpen 1571-1584) aangekocht (KW 1046 B 17). Deze atlas, waarvan de Latijnse editie een jaar eerder verschenen was, wordt beschouwd als één van de eerste moderne atlassen. In dit exemplaar zijn 53 fraai ingekleurde kaarten uit de gehele wereld met een volledig Nederlandse beschrijving op de achterkant opgenomen (eerste editie) en een aanvulling van 16 kaarten (tweede editie) met daarbij nog een derde en vierde aanvulling van 24 kaarten zonder tekst. Juist de aanwezigheid van deze Nederlandse teksten en de afwezigheid ervan op de laatste aanvulling-en maakt dit exemplaar zeldzaam en uniek. Enkele andere topstukken uit de collectie van de KB zijn de *Cosmographia* uit 1482 van Ptolemaeus (KW 170 A 7), de maritieme atlas *Le Neptune françois* uit 1693 (KW 394 A 58 [1]), de *Atlas nouveau* van Sanson uit 1696 (KW 1744 A 20-21) en de *Nieuwe atlas* van dezelfde Sanson met 107 kaarten uitgegeven tussen 1650 en 1718 (KW 395 B 8), waaronder prachtige volledig ingekleurde stadsplattegronden en 26 oorlogskaarten over de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) van de Haagse uitgever Anna Beek.

Het huidige aanschafbeleid richt zich vooral op verwerving van Nederlands materiaal. Ook

2. Kaart van Europa uit de Dauphin atlas, 1538. (KW 129 A 24)

worden oudere bijzondere stukken aangeschaft zoals de bovengenoemde atlassen van Ortelius en De Wit. In 1974 werd een vrijwillig Nationaal Depot ingesteld waarbij de KB van iedere uitgegeven publicatie in Nederland één exemplaar ging verzamelen. In dit kader worden alle nieuw uitgegeven kaarten en atlassen uit, maar ook óver Nederland in de collectie opgenomen. Op basis hiervan werd in het verleden de *Bibliografie van in Nederland verschenen kaarten* samengesteld.

Beeldbank en websites

Een drietal atlassen van de KB zijn gedigitaliseerd:

In 1998 werd ter gelegenheid van de jubileumtentoonstelling van de KB de *Atlas*

Van der Hagen (ca. 1690), met kaarten en topografische afbeeldingen van de gehele wereld, gedigitaliseerd tezamen met de Atlas Beudeker (ca. 1750) van de British Library, met daarin kaarten en prenten over Nederland (www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/atlassen). Verder zijn de bovengenoemde stedenatlas van De Wit (www.kb.nl/themas/atlassen/stedenatlas-de-wit) en de Orteliusatlas (www.kb.nl/themas/atlassen/atlas-ortelius) op de website van de KB te vinden.

Tezamen met diverse andere (erfgoed)instellingen in Nederland heeft de KB deelgenomen

aan de digitalisering van de *Atlas Schoemaker* (www.geheugenvannederland.nl/nl/collecties/schoemaker). Hierin zijn ongeveer 2600 achttiende-eeuwse topografische afbeeldingen en beschrijvingen van Nederlandse plaatsen te vinden. (<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/collecties/planos>).

Op dit moment worden in samenwerking met ProQuest de oude drukken van de KB uit de periode 1450-1700 gedigitaliseerd en online toegankelijk gemaakt via het project Early European Books (<http://eeb.chadwyck.co.uk/home.do>). Al deze gedigitaliseerde materialen zijn via de catalogi te vinden. Informatie over de collectie oude atlassen: Marieke van Delft, e-mail: marieke.vandelft@kb.nl.

Literatuur

Bibliografie van in Nederland verschenen kaarten. Annual 1975-1982, Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1977-1984.

Bibliografie van in Nederland verschenen kartografische materialen. Overlappende driejaarlijkse uitgaven. - 1991-1993, ..., Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 1995-2000.

Cartografische collectie [van de Koninklijke Bibliotheek] (<https://web.archive.org/web/20051223010330/http://www.kb.nl/skd/karto.html>) [Voor een aanvulling door Jan Smits zie <http://persons.kb.nl/jsmits/profiel/karto.html>]

Collectieprofiel 1995 Kaartenverzameling Depot van Nederlandse Publicaties (<https://web.archive.org/web/20050920130904/http://www.kb.nl/skd/profiel/prof-nl1.html>)

Jan Smits, *Atlassen in de Koninklijke Bibliotheek* (<http://persons.kb.nl/jsmits/KB-atlassen/Atlassen-KB.html>)

3. Slag bij Ramillies 1706 (Spaanse Successieoorlog) uit Inleidinge tot de geografie van G. Sanson (KW 395 B 8)

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

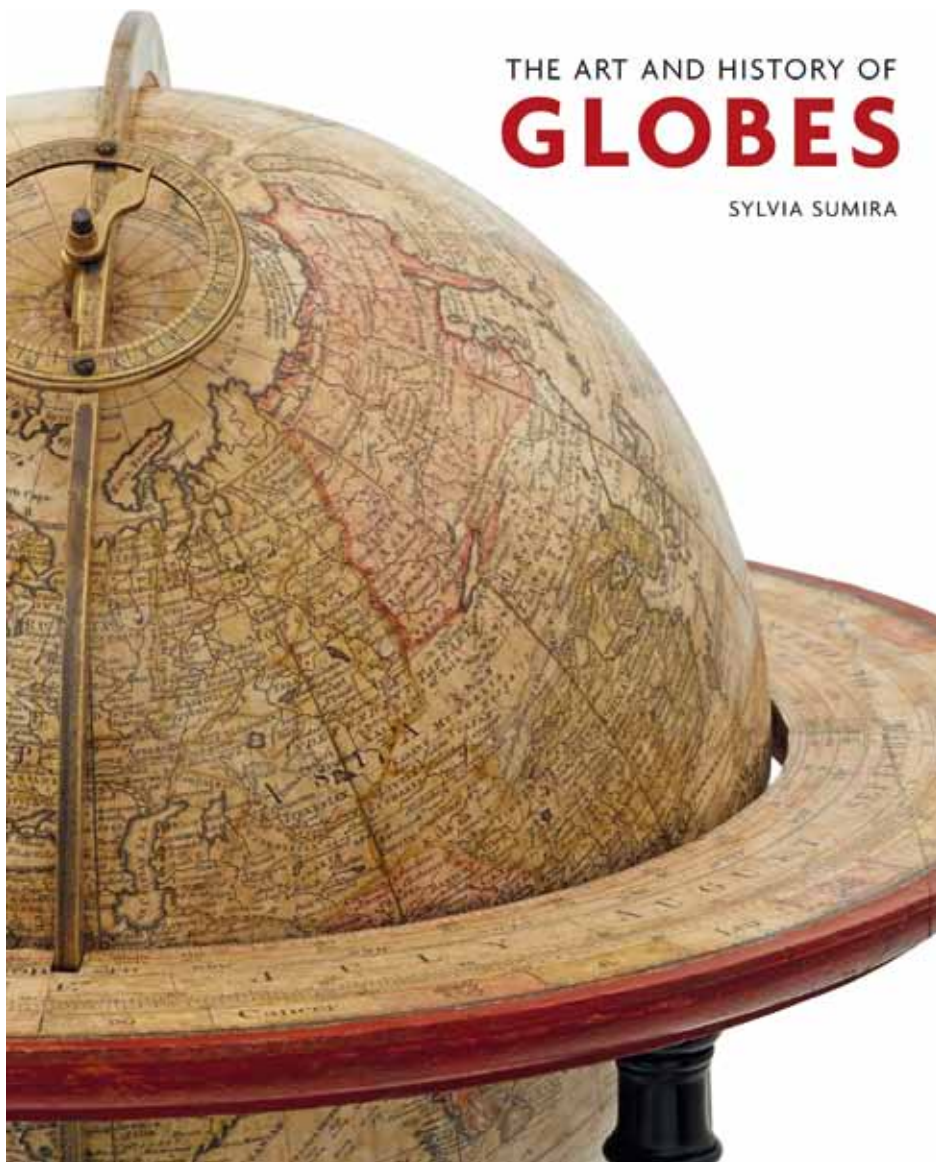
Besprekingen

The Art and History of Globes / Sylvia Sumira - Londen: The British Library, 2014. - Geb., 224 p.; ill., ISBN 978-0-7123-5868-2 - prijs & 30,-.

De British Library in Londen geeft met de regelmaat van de klok (betaalbare) boeken uit die gewijd zijn aan de kartografie. Deze verschijnen soms in samenhang met een tentoonstelling, maar vaker zijn ze bedoeld om te wijzen op de rijke collectie van deze instelling. Tot de laatste categorie behoort de publicatie van Sylvia Sumira die gewijd is aan globes. Zij heeft zich gespecialiseerd in de restauratie van globes en is ook in Nederland niet onbekend. Een groot aantal globes van het Scheepvaartmuseum en het Maritiem Museum Rotterdam zijn door haar gerestaureerd. De twee globes van Blaeu die het Rijksmuseum vorig jaar in bruikleen van een particulier kreeg, zijn ook door haar onder handen genomen.

Sumira beschrijft in dit boek een aantal globes. Grotendeels zijn dit globes van Europese makelij, maar ook gaat zij in op een bijzondere Chinese globe en een Amerikaans globepaar. Van de 55 globes (waaronder ook globesegmenten) die zij behandelt, komen er veertig uit de collectie van het British Museum. Het merendeel van de globes waar zij aandacht aan besteedt, zijn van Britse makelij. 'Nederland' komt er in dit boek bekaaid af. Alleen het globepaar van Willem Jansz. Blaeu uit 1606/1621 wordt besproken.

Sumira schrijft korte leesbare en toegankelijke teksten bij de geselecteerde globes. Behalve de gebruikelijke globes voor bibliotheek en kantoor, behandelt zij ook globes die in de achttiende en negentiende eeuw ten behoeve van het onderwijs werden gebruikt. Alle globes die in het boek zijn afgebeeld, zijn fraai gefotografeerd. Daarbij is van een groot aantal globes gespreid over twee pagina's ook een detail te zien. Dit geeft een extra dimensie aan het boek. Behalve leesplezier, is het boek daardoor ook een kijkspel. Een inleiding plaatst de beschreven

globes in een context. Sumira geeft een korte schets van de geschiedenis van de globe door de eeuwen heen en ze beschrijft hoe een globe eigenlijk vervaardigd werd. Aan de hand van een prent van een hemel- en aardglobe noemt zij de verschillende onderdelen van een globe. Achterin het boek bevindt zich nog een glossarium waar de gebruikte termen worden toegelicht en een korte bibliografie aan de hand waarvan de lezer zich verder kan verdiepen in de wereld van de globe.

Al met al is het een fraai boek. Een klein

puntje van kritiek is het ontbreken van een verhaal over de globecollectie van de British Library. Hoeveel globes heeft deze instelling nu eigenlijk en hoe is de collectie ontstaan?

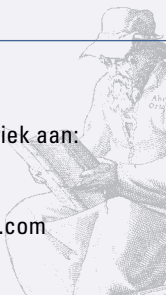
Behalve voor de Engelse markt is dit boek ook verschenen onder de titel *Globes: 400 Years of Exploration, Navigation, and Power*; uitgegeven bij de Chicago Press (ISBN 978-0-2261-3900-5), ook in 2014. De omslag is iets anders. De lezer zij dus gewaarschuwd dat hij of zij hetzelfde boek niet twee keer koopt.

Sjoerd de Meer

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Antwerpen: tentoonstellingen over historische kartografie

De stad Antwerpen is vanaf 24 april in de ban van de kartografie. Vier tentoonstellingen nemen de bezoeker deze zomer mee op ontdekking langs de historische kartografie.

Dit gevarieerd tentoonstellingsprogramma is samengesteld naar aanleiding van het International Conference on the History of Cartography (IHC). Van 12 tot 17 juli 2015 brengt de 26ste editie een 250-tal specia-listen op het vlak van historische kartografie naar Antwerpen.

De Wereld Gespiegeld - Wereldkaarten van de Middeleeuwen tot nu (Museum aan de Stroom, 24 april tot 16 augustus 2015)

Aan de hand van meer dan 150 unieke wereldkaarten, globes en objecten neemt het MAS de bezoeker mee op ontdekkingsreis langs de fascinerende geschiedenis van het westerse wereldbeeld van de Middeleeuwen tot nu.

Abraham Ortelius (1527-1598) - in de ban van de klassieke oudheid (Rockox-huis, 24 april tot 16 augustus 2015)

Abraham Ortelius staat bekend als de geograaf die in 1570 de eerste verzameling kaarten als één boek op de markt brengt, het Theatrum Orbis Terrarum. Maar hij was ook de eerste die met historische kaarten uitpakte. Op de tentoonstelling wordt een keuze uit de historische kaarten getoond, samen met enkele van de gedrukte werken die Ortelius gebruikte om zijn kaarten samen te stellen.

De Stad Getekend (Museum Plantin-Moretus, 24 april tot 19 juli 2015)

In de zestiende eeuw groeide Antwerpen uit tot een internationale handelsmetropool. Aan de hand van stadsgezichten, plattegronden en historieprenten volgt de tentoonstelling het wel en wee van Antwerpen in deze turbulente periode. Centraal in de tentoonstelling staat de stadsplattegrond (1565) van Virgilius Bononiensis; een panoramisch zicht op de stad vanuit het oosten.

De Zeven Zeeën (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, 13 juni tot 13 september 2015)

Vanaf de vijftiende eeuw varen ontdekkingsreizigers over de Zeven Zeeën, op

zoek naar nieuwe gebieden. De Erfgoedbibliotheek brengt met navigatieboeken, zeekaarten, maritieme atlassen en de uitzonderlijke globes van Blaeu het verhaal van heldhaftige zeevaarders.

Vergeet u, als u naar Antwerpen gaat, niet om ook het Mercatormuseum in St. Niklaas aan te doen, waar tot 19 juli de Lafreriatlas tentoongesteld wordt.

Bunkerarchief in scans

Een belangrijk gedeelte van het archief van het Bureau Registratie Verdedigingswerken, beter bekend als 'het Bunkerarchief', is gedigitaliseerd. Maar liefst 9.713 scans van tekeningen en kaarten zijn tot in detail online te bekijken op de website van het Nationaal Archief.

Het Bunkerarchief bevat ruim 10.000 militaire kaarten en tekeningen van de ca. 2.000 bunkers die tijdens de Duitse bezetting in Nederland zijn gebouwd. De bunkers uit de Tweede Wereldoorlog variëren van schuttersputjes tot commandobunkers. In het archief is veel te vinden over de bouw van de Atlantikwall en de naoorlogse omgang met dit militair-historische erfgoed. Het Bunkerarchief is gevormd door het Bureau Registratie Verdedigingswerken, een Genieonder-deel van het oude ministerie van Oorlog.

Sinds 2008 heeft het Nationaal Archief het Bunkerarchief in huis. De opvallend hoge aanvraagfrequentie van de stukken duidt op een meer dan gemiddelde interesse bij het publiek voor de verdedigingswerken. Historici, archeologen, planologen, beleidsmakers en functionarissen belast met ruimtelijke ordening: ze vinden allemaal hun weg naar de studiezaal van het Nationaal Archief. Ook de beheerders van voormalige verdedigingswerken, waar nu sportscholen, champignonkwekerijen en zelfs een vleermuisreservaat gevestigd zijn, hebben behoefte aan documentatie over en tekeningen van het object dat zij beheren. Maar de grootste groep geïnteresseerden zijn de 'Bunkeraars': mensen met een brede interesse in (sporen van) fortificaties en vestigingswerken in Nederland, in het bijzonder die uit de laatste oorlogsperiode.

Vogelvluchtgezicht van Antwerpen met citadel, door Pauwels van Overbeke (1568) (FelixArchief, 12 # 4117)

Het grootste deel van het Bunkerarchief bestaat uit kwetsbare calques (kaarten en tekeningen op transparant papier) die het meest te lijden hadden van de vele aanvragen. Het gedigitaliseerde deel bestaat voor 92% uit calques, voor 3% uit gedrukte kaarten en voor 5% uit foto's en lichtdrukken. De digitalisering van het Bunkerarchief is een van de projecten van het Nationaal Programma voor het behoud van papieren erfgoed, Metamorfoze. De scans zijn bij de online toegang te bekijken. Door de digitalisering zijn duizenden originelen behoed voor verder verval door raadpleging. Als er een scan is, hoeft het origineel immers alleen nog bij hoge uitzondering tevoorschijn te worden gehaald. Zo is deze waardevolle informatie ook voor toekomstige gebruikers gegarandeerd. De scans zijn te bekijken via deze URL: <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/gahetnascans/eaid/2.13.167>

Friese kaarten online

Het *Fries Kaartenkabinet* is de verzameling kaarten, kadastrale kaarten, bouwtekeningen en plattegronden uit de collectie van Tresoar, het Fries Historisch en Letterkundig Informatiecentrum, uit de vijftiende tot en met de twintigste eeuw met een nadruk op de achttiende en negentiende eeuw. De kaartcollectie van voormalig Rijksarchief van Fryslân is destijds tot stand gekomen door kaarten te lichten uit de inventarissen. Het materiaal is vervolgens beschreven in een aparte archieftoegang en doorzoekbaar gemaakt in een database. De afgelopen jaren zijn de kaarten en bouwtekeningen gescand. Met het Fries Kaartenkabinet brengt Tresoar de beschrijvingen van de kaarten uit de database en de scans van de kaarten en bouwtekeningen samen op een website: <http://www.frieskaartenkabinet.nl/nl/>

Het ontsluiten en online presenteren van de kaartverzameling maakt deel uit van Deltaplan Digitalisering. Motto van het project Fries Kaartenkabinet is 'van database naar dataset'. Voor het project is de database omgezet naar dataset en zijn de scans aan de records gekoppeld. Daarnaast zijn de kaarten en de bouwtekeningen doorzoekbaar gemaakt. Een onderdeel van het project was een minutieuze opschoning van de records in de oorspronkelijke database.

Tentoonstelling *Delft op de Kaert* in Museum Prinsenhof Delft

Vanaf 21 maart tot en met 28 juni is de tentoonstelling *Delft op de Kaert*. Van

Duitse overzichtskaart van verdedigingswerken aan de Nederlandse kust, ca. 1942. Collectie Nationaal Archief, 2.13.167 inv.nr. 1007.

Stadsgezicht tot Street View te bezoeken in Prinsenkwartier Delft. Deze eerste in een reeks tijdelijke tentoonstellingen vindt plaats in het gebouw aan het Sint Agathaplein tegenover Museum Prinsenhof Delft. In 2015 is het 340 jaar geleden dat de Delftse oud-burgemeester en stadshistoricus Dirck van Bleyswijck van het stadsbestuur de opdracht kreeg om een nieuwe stadsplattegrond van Delft te laten maken. De *Kaert Figuratief* is de belangrijkste zeventiende-eeuwse stadsplattegrond van Delft. In *Delft op de Kaert* ontdekt de bezoeker aan de hand van deze kaart meer over de stad Delft van vroeger en van nu. Informatie www.prinsenhof-delft.nl

Oproep GeoInfo voor bijdrage ICA Nationaal Rapport

Eind augustus zal in Rio de Janeiro de 27ste Internationale Kartografische Conferentie samen met de 16de Algemene Assemblée van de International Cartographic Association (ICA) plaatsvinden. Elk land dient daar een nationaal rapport in, dat een beeld geeft van de kartografie over de laatste vier jaar. Net als vier jaar geleden in Parijs is het de bedoeling een deel van een nummer van GeoInfo hiervoor te gebruiken (zie "National Report Cartography in the Netherlands

Kaert Figuratief van Steven de Swart uit 1703, Museum Prinsenhof Delft

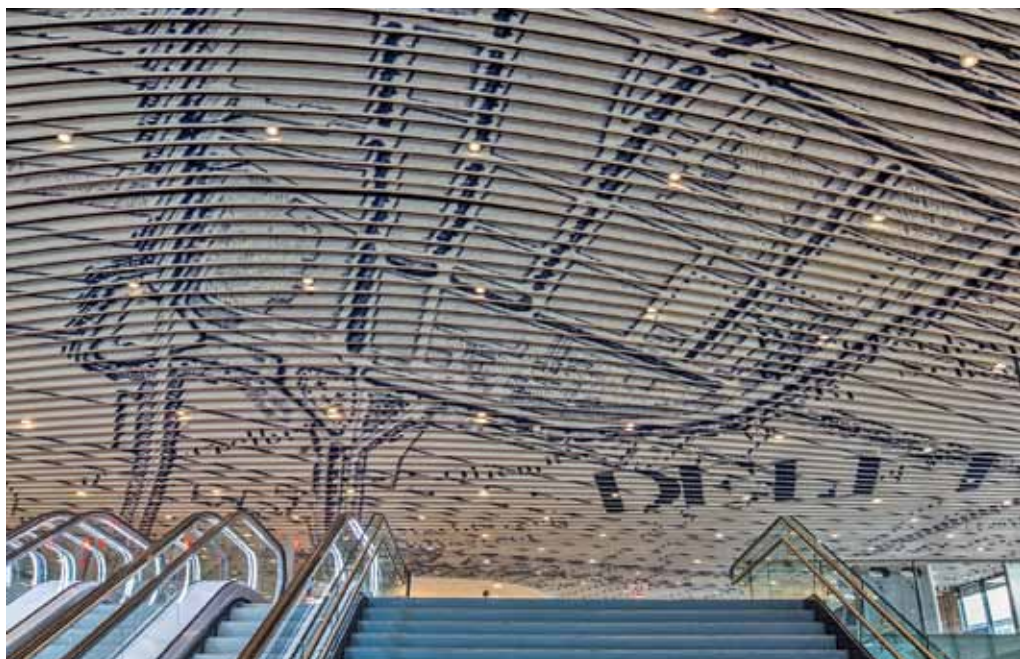
2008-2011." *Geo-Info* 8 (6), pp. 7-26).

De bedoeling is op ieder pagina twee producten te behandelen. Dat betekent dat er ruimte zal zijn voor een kaartfragment van 9x11 cm (b x h) en een korte tekst van 100 woorden in het Nederlands en een vertaling in het Engels. De redactie van Geo-Info roept de lezers van *Caert-Thresoor* op na te denken over een kaartfragment dat in dit rapport opgenomen kan worden. Het gaat om een product dat de afgelopen vier jaar is verschenen. Graag ontvangt de redactie een file in hoge resolutie (een afbeelding in 300dpi van een papieren product of van een online product) met begeleidende tekst. Het mag natuurlijk ook een afbeelding zijn van een minder traditioneel kartografische product.

Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Menno-Jan Kraak via kraak@utwente.nl. De deadline is 31 mei 2015.

Grote kaarttentoonstelling in Singapore

In de National Library van Singapore vindt van 16 januari tot en met 19 juli een groot 'multidisplair festival' plaats onder de titel *Geo|Graphic: Celebrating maps and their stories*. Het is de grootste kaarttentoonstelling die de nationale bibliotheek van Singapore tot nu toe georganiseerd heeft. Op verschillende locaties in het imposante bibliotheekgebouw zijn kaarten geëxposeerd. Centraal staat de grote tentoonstelling *Land of gold and spices: Early maps of Southeast Asia and Singapore*. Het laat de ontwikkeling van de kartografie van Zuidoost-Azië zien vanaf het herontdekte Ptolemaïsche kaartbeeld in de vijftiende eeuw tot de Engelse kolonisatie in het begin van de negentiende eeuw. Dat kaartbeeld is voor een groot deel bepaald door de Europeanen, met name door de Britten en Nederlanders. Deze tentoonstelling is grotendeels samengesteld uit de eigen collecties van de National Library en the National Archives van Singapore. Bruiklenen zijn onder andere een aantal Engelse kaarten uit de British Library en getekende VOC-kaarten uit de Universiteitsbibliotheek Leiden. Een van de weinige kaarten die door een lokale kartograaf vervaardigd is, is een Buginese zeekaart van de Indische Archipel uit de collectie van de Univesiteitsbibliotheek Utrecht. Elders in de bibliotheek zijn nog andere kleinere kaarttentoonstellingen te bezichtigen. Bij de ingang is de gehele eerste topografische kaart van Singapore uit 1924 te zien. *Island of stories: Singapore maps* laat negentiende- en twintigste-eeuwse kaarten van het eiland zien. Verder zijn er

Oude kaart verwerkt in plafond van het nieuwe station van Delft.

op verschillende plekken in het gebouw geografisch gerelateerde werken en installaties van hedendaagse kunstenaars te zien. Naast de tentoonstellingen is er ook een activiteitenprogramma en is het boek *Visualing Space: Mapping Singapore and the region* uitgebracht. Meer informatie is te vinden op: <http://www.nlb.gov.sg/exhibitions/?p=77>

Oude kaart verwerkt in plafond nieuw station Delft

In het op 28 februari opgeleverde nieuwe stationsgebouw van Delft is een oude topografische kaart in het plafond verwerkt. In opdracht van Mecanoo architecten heeft ontwerpbureau Geerdes Ontwerpen het plafond ontworpen. Hiervoor zijn de Bonnebladen nummer 459, Delft (1876) en nummer 480 Schipluiden (1877) gebruikt. Deze zijn in blauwwit, verwijzend naar Delfts blauw, op het lamellenplafond gevisualiseerd. Omdat de plattegrond op het plafond door de reiziger van onderaf wordt bekeken, zouden alle teksten onleesbaar worden. Daarom zijn alle teksten uit de plattegrond verwijderd, is er een font (lettertype) voor gemaakt en zijn de teksten opnieuw gemaakt en los van de plattegrond gespiegeld. Gespiegeld zijn ze voor de productie weer aan de plattegrond toegevoegd. Met een virtual reality model wordt de positie van de plattegrond en van de teksten beoordeeld. 'Delft' werd voor de beide kijkrichtingen op een goed zichtbare positie geplaatst. Speciale software voegt het grafische beeld naar de exacte geometrische vorm van de rechte

en gekromde lameldelen. De oude kaart bestrijkt een oppervlakte van ca. 7700 m². Zie ook: <http://www.geerdesontwerpen.nl/website/portfolio/het-ontwerp-van-plafond-station-delft/>.

Fort Europa: Belegeringen en vestingen in kaart gebracht

In 2014 was het precies drie eeuwen geleden dat de Spaanse Successieoorlog (1701-1713/14) ten einde liep. De Universiteitsbibliotheek Utrecht bezit een flinke reeks nieuws-, fortificatie- en ingenieurskaarten, die een prachtig visueel beeld van de gebeurtenissen tijdens deze oorlog. Ook van veel andere successieoorlogen in de roerige 18de en voorafgaande 17de eeuw heeft de bibliotheek vaak uniek cartografisch materiaal in de kluis. De digitale tentoonstelling Fort Europa: Belegeringen en vestingen in kaart gebracht toont in chronologische volgorde ruim 100 cartografische documenten uit de periode 1600-1835, die betrekking hebben op belegeringen en fortificaties van voornamelijk Europese steden in de 18de eeuw. De kaarten zijn gegeoreferenciert, waardoor ze op innovatieve wijze zijn te analyseren in geografische informatiesystemen als Georeferencer en Google Earth. Door een klik op de thumbnail van een kaart hieronder opent de kaart in de viewer. Hier kunt u in het linker menu kiezen tussen een weergave in Georeferencer of Google Earth. Zie: <http://bc.library.uu.nl/fort-europa-belegeringen-en-vestingen-kaart-gebracht.html>

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

Armstrong, James C., 'De bron van Van Keulens gedrukte kaart van Nieuw Mathelaeghe'. *Caert-Thresoor* 33,4 (2014): 129-135.

Bruijn, Martin de & Sil van Doornmalen (red.), *Historische atlas van het Rivierenland. De Nederbetuwe en de Gelderse waarden*. Nijmegen: Vantilt, 2014. – 80 blz. – ill. In kl. – ISBN 9789460041839. – € 24,50.

Buit, Jaap, 'Kaartbeschrijvingen van Holland en Utrecht in het Toonneel der Steden van Joan Blaeu'. *Caert-Thresoor* 33,4 (2014): 122-128.

De Coene, Karen, Eddy Maes, Wim Van Roy & Philippe De Maeyer, Lafreri. *Italiaanse cartografie in de Renaissance*. Sint-Niklaas: Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas / Gent: Universiteit Gent, 2014. – ISBN 9789082294804. – 160 blz.

Gehring, Ulrike, & Diederik Aten, *Mapping Spaces: Networks of Knowledge in the Landscape Painting of the 17th Century*. München: Hirmer Verlag, 2014. – 500 blz. – ISBN: 9783777422305.

National Library Board, Singapore, *Visualising space. Maps of Singapore and the region*. Singapore: National Library Board, 2015. – 152 blz. – ISBN 978-981-4634-083. Bevat:

- 'Foreword.', door Elaine Ng (blz. 4-5)
- 'Singapore in early modern cartography. A sea of challenges.', door Peter Borschberg (blz. 6-33)
- 'The rare maps collection of the National Library.', door Makeswary Periasamy (blz. 34-85)
- 'Mapping Singapore 1819-2014.', door Mok Ly Yng (blz. 86-117)
- 'Map collection of the National Archives of Singapore.', door Kevin Khoo (blz. 118-142)
- 'Map resources' (blz. 143-146)

Priester, Laurens & Henk Slechte, *Historische atlas van Schiedam. Stad van vis, schepen en jenever*. Nijmegen: Vantilt, 2014. – 80 blz. – ill. In kl. – ISBN 9789460041761. – € 24,50.

Reurink, Ferry, 'Het uitgebreide netwerk van Jan Jansz, boekverkoper, uitgever en drukker te Arnhem.' *Arnbems Historisch Tijdschrift* 33, 3 (2013): 151-156.

Sijs, Nicoline van der, 'De ontwikkeling van taal- en cultuurkaarten'. *Caert-Thresoor* 33,4 (2014): 111-121.

Speet, Ben, *Historische atlas van Kennemerland. Hart van Holland*. Nijmegen: Vantilt, 2014. – 80 blz. – ill. In kl. – ISBN 9789460041723. – € 24,50.

Zeeuw, Arie de, 'De Comitatus Zutphania van Kaerius en Visscher: Van landkaart naar nieuwkaart en weer naar landkaart'. *Caert-Thresoor* 33,4 (2014): 136-142.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimtron 9,4 (2014) On-line tijdschrift:

<http://www.e-perimtron.org>

Tsorlini, Angeliki, Ionut Iosifescu, Cristina Iosifescu, Lorenz Hurni, 'A methodological framework for analyzing digitally historical maps using data from different sources through an online interactive platform' (blz. 153-165).

Irás, Krisztina, & István Elek, 'Digital map archive and map database of Eötvös Loránd University' (blz. 166-175).

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Piccardi, Marco, 'Small, medium and large scale maps in coastal studies. What happened to Arno's Mouth between the XIVth and the XIXth Century?' (blz. 176-195).

Ballarin, Martina, & Paolo Vernier, 'Digitization of maps belonging to cultural heritage' (blz. 196-205).

De Hollandse Cirkel 16, 4 (december 2014)

Informatie: <http://www.hollandsecirkel.nl/>

Holsbrink, Henk, 'Atlas der Stadslanden van Groningen (2)' (blz. 136-141).

Boer, Adri den, 'Indisch landmeten van Hoedt' (blz. 142-144).

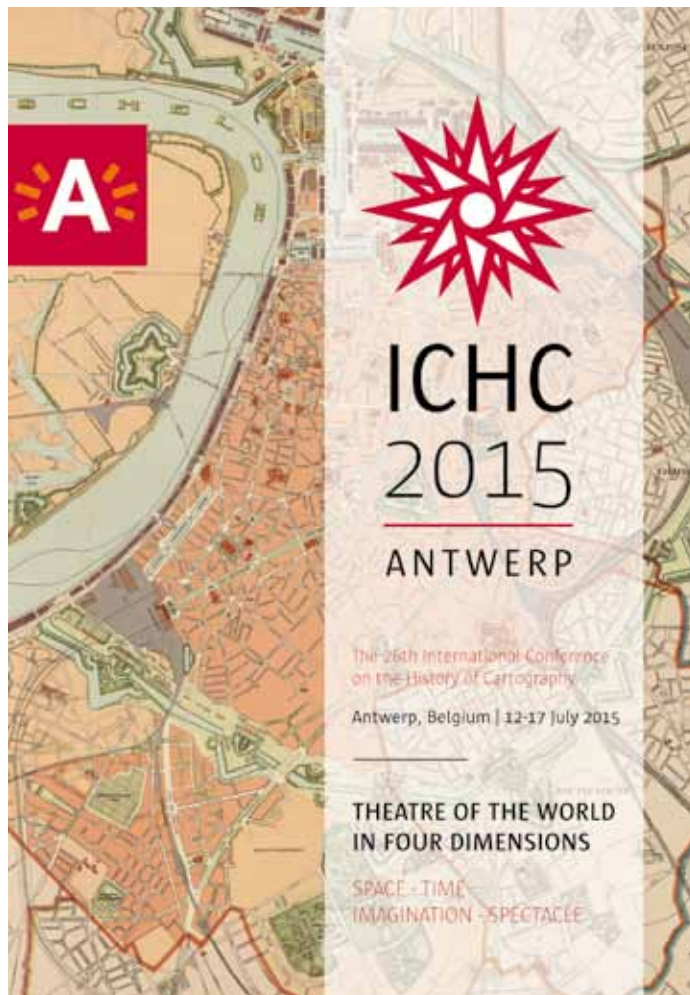
IMCoS Journal 139 (Winter 2014)

Informatie: <http://www.imcos.org/imcos-journal>

Henry, John, 'The first geological map of a country: William Smith's 'A Delineation of the Strata of England and Wales'' (blz. 17-30).

Loftin, Meagan, 'Performing a map: Visualising the world on a stage in medieval Chester' (blz. 32-39).

Puertas Mosquera, Carolina, and Richard Smith, 'News from the front: How the British public followed the Peninsular War [1808-14]' (blz. 40-49).

Monumenta Cartographica Neerlandica Volume IX (3 Vols.)

G. Schilder

brill.com

- January 2013
- ISBN 978 90 6194 621 2
- Linnen. Band 1: 600 pp., 756 ills., band 2 (portfolio): 17 facsimile's, band 3, index: 362 pp.
- List price EUR 795.00 / US\$ 1088.00
- Monumenta Cartographica Neerlandica, 9

Dit laatste deel in de serie is gewijd aan het werk van Hessel Gerritsz. (c. 1581-1632), een van de belangrijkste en meest invloedrijke cartografen in het Amsterdam van zijn tijd.

Voor meer informatie en online verkopen gaat u naar brill.com/mcn

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet-veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email : paulus@swaen.com
Sinds 35 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

BK BUBB KUYPER

**VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK**

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**19-22
Mei
2015**

**Kijkdagen
14-17 Mei**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

ANTIQUARIAT Norbert Haas

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: info@antiquariat-norbert-haas.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden;
- 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
- Zeeland;
- Utrecht;
- overige provincies Nederland.

Antiquariaat
Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Cartografisch Antiquariaat

ANTIETKBOERDERIJ GRAAFLAND

ANCIENE LANDKAARTEN EN OVER PRENTEN VAN DORPEN EN STEDEN

Snelgroeiende collectie antieke
landkaarten en topografische prenten

17 en 7 provinciën, stadsplattegronden,
rivierkaarten, polderkaarten en wereldkaarten

www.antiekboerderijgraafland.nl

Graafland 71-A, 2964 BK Groot-Amers
Tel. : 0184 - 600926 / Mob. : 06-41245207
Email: info@antiekboerderijgraafland.nl
Twitter: @Antiekeprent

Open op zaterdagen van 11.00 tot 17.00u (of op afspraak)

Inter-Antiquariaat Mefferdt & De Jonge

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

